

УДК 94(=16)“3/7”
DOI: 10.30970/sls.2020.69.3490

ІМПЕРІЯ РУСІВ: ПЕРЕДІСТОРІЯ І ПОЧАТКИ СТАНОВЛЕННЯ

Ольга ЩОДРА

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра давньої історії України та архівознавства*

В статті зроблена спроба дослідити процеси політичної консолідації слов'янських племен у IV–VIII ст., визначити головні чинники, що вплинули на утворення раних слов'янських держав; простежити передісторію Русі та визначити початки становлення імперії русів. Встановлено, що вагомим чинником формування раних слов'янських держав і становлення імперії русів стала міжнародна торгівля, яка сприяла розвитку міст і процесам політичної консолідації.

Ключові слова: міграції слов'ян, рани держави слов'ян, антський союз, союз дулібів, міжнародні торговельні шляхи, руси, Русь, Імперія русів.

У ранимому середньовіччі процеси політичної консолідації охопили усі слов'янські регіони, через які проходили європейські і трансконтинентальні торговельні магістралі. Розвиток міжнародної, особливо європейсько-арабської, торгівлі став головним рушієм появи і розвитку раних середньовічних міст, що, своєю чергою, спричинило становлення раних слов'янських держав і формування територіально найбільшої в Європі Імперії русів.

Уже напередодні і в епоху Великого переселення народів слов'яни ділилися на десятки племен, які час від часу об'єднувалися у великі політичні союзи і суперсоюзи. Писемні джерела зафіксували на півдні Східної Європи військово-політичні об'єднання антів, склавінів, дулібів, волинян, Велику Хорватію, які передували утворенню Русі і землі яких згодом увійшли до її складу. Археологічні джерела, зокрема знахідки на Волині, на території Києва і в інших районах лісостепової зони золотих римських імператорських медальйонів II–IV ст., теж вказують на владу князів, які очолювали великі об'єднання (Рыбаков, 1982, с.41). Оскільки медальйони не використовувалися як платіжний засіб, вони могли бути нагородою ім за службу в Римській імперії або ж були захоплені під час військових походів як трофей, який зазвичай віддавали князю. У “Повісті минулих літ” згадуються також племінні княжіння полян, древлян, сіверян, уличів, тиверців: “...княжіння в полян, а в древлян своє, а дреговичі (мали) своє...” (ПВЛ, с.13–14, 232). Кожне таке княжіння могло об'єднувати від восьми до десяти племен. Як припускають дослідники, тільки у Східній Європі налічувалося близько 120–150 слов'янських племен, які входили до більших політичних об'єднань (Рыбаков, 1982, с.25). У кожному з княжінь формувалася своя правляча династія. Джерела зберегли і донесли до нас імена деяких тогочасних слов'янських правителів. За свідченням праці Йордана “Про походження і діяльність гетів”, найбільш відомим у IV ст. був король антів Бож (Йордан, 1960).

Під час масштабних вторгнень слов'ян у володіння Візантії в другій половині VI ст. на чолі їхніх політичних об'єднань стояли вожді Ардагаст, Пірогаст, Мусокій, про яких повідомляють візантійські автори Феофілакт Сімокатта (VII ст.) і Феофан Сповідник (друга половина VIII–початок IX ст.) (Сімокатта, 1995, с.19; Исповедник, 1995, с. 255, 257). Менадр Протектор згадує також антських вождів Давріта (Давретія) і Мезамира (Свод древнейших письменных известий о славянах, 2, 1991, с.321). Феофілакт Сімокатта пише про “величезні полчища слов'ян”, яких під час походу в Астіку очолював рікс (rix) Ардагаст. Цей титул означав правителя великого військово-територіального союзу племен. Феофан титулує ріксом Мусокія, а його сучасника Ардагаста називає архонтом, тобто королем. Ардагаст, як і Мусокій, очолював державне утворення і, як вказує Феофілакт, мав “підвладну країну” (Іванов, Литаврин і Ронин, 1991, с.19). Ще одного вождя слов'ян – Пірогаста – візантійські автори називають екзархом, або таксіархом, філархом, що означало “правитель іноплеменників”. Отже, в VI ст. під час походів у Візантію у слов'янських політичних об'єднаннях існувала певна ієрархічна структура влади. Дослідники припускають, що на той час влада слов'янських архонтів вже мала спадковий, тобто інституційований, характер (Седов, 2002, с.195; Avenarius, 1974, p.55).

Слов'яни становили більшість населення в Аварському каганаті. Археологічні джерела свідчать, що в аварський період в областях на північ від Дунаю було виключно слов'янське населення і тільки в Паннонії і в басейні Тиси населення було поліетнічним, хоча переважало також слов'янське (Седов, 1995, с.126–130). Ще до приходу аварів середньовічні автори фіксують слов'янське плем'я дулібів в Паннонії і Чехії, а в VII–VIII ст. слов'яни масово заселили також Верхнє Потисся (Котигорошко, 2008. с.313–339; 2005, с.346–371). Про значну чисельну перевагу осілого слов'янського населення в Середньому Подунав'ї свідчить той факт, що вже на початку IX ст. тут зникли останні пам'ятки аварської культури, а самі авари на той час асимілювалися зі слов'янами (Седов, 1995, с.299).

Візантійські джерела спростовують усталені в історіографії уявлення про підвладність аварам багатьох слов'янських племен. Як повідомляє Менадр, слов'янський вождь Давретій, якого хан Баян вважав своїм підданим, відмовився платити йому данину і вбив аварських послів, які прибули до нього з такою вимогою (Іванов, Литаврин і Ронин, 1995, с.321). Обурений Баян піддався на намову візантійського імператора Тіберія і в 578 р. організував похід проти слов'ян, сподіваючись, за словами Менадра, “знайти багатства в слов'янській землі, адже слов'яни здавна спустошували землі ромейв, тоді як їх власну землю не спустошував ніхто” (Іванов, Литаврин і Ронин, 1995, с.319–321). До володінь аварського кагана входили тільки землі паннонських слов'ян. З іншими славоніями каган укладав військові союзи для спільних походів проти Візантії. Це підтверджують скарби візантійських монет в пониззі Одри, які свідчать про те, що каган сплачував місцевим слов'янським вождям-союзникам частку з візантійської данини (Негтман, 1972, р.317–318). Військові дружини слов'ян чисельно значно переважали аварську кінноту у війську кагана. За даними Феофілакта Сімокатти, серед полонених, захоплених ромеями після перемоги над аварами в битві на Тисі (602р.), було лише три тисячі аварів і вісім тисяч слов'ян (Іванов, Литаврин і Ронин, 1995, с.41).

Про те, що лівобережні дунайські славонії, зокрема дакійські слов'яни, не входили до володінь аварського правителя, свідчить той факт, що каган дозволяв ромейським військам переправлятися через Дунай і проходити через свої володіння для вторгнення у їхні землі. Так було, зокрема, під час війни Візантії зі слов'янами в середині

VI ст., в часи імператора Маврикія. Після походу очільник візантійського війська стратиг Пріск передав аварам 5 тисяч полонених слов'ян як своєрідну плату за лояльність (Свод древнейших письменных известий о славянах, 2, 1995, с.19, 29). У той час дакійські слов'яни, ймовірно, входили до слов'янських політичних об'єднань, очолюваних архонтом Ардагастом і риксом Мусокієм, проти яких Візантія спрямувала свою військову експедицію.

У VI–VII ст. слов'янські державні утворення були серйозною загрозою для імперії. За свідченнями візантійських джерел, у той час слов'янська експансія охопила всю східну половину Балкан – Фракію (Фракійський діоцез), а також поширилася на Фессалію, Пелопонес, малоазійську візантійську провінцію Віфінію і північноафриканські володіння імперії (Іванов, Литаврин и Ронин, 1995, с.45, 47, 235, 287; Дьяконов, 1946, с.32). Щоб зупинити вторгнення слов'ян, імператор Маврикій організував проти них цілу військову кампанію і навіть настояв на зимівлі ромейських військ у країні слов'ян для стримування її правителів від походів на Візантію (Іванов, Литаврин и Ронин, 1995, с.41). За повідомленнями грецьких джерел, анти були союзниками греків у цій війні, отже, походи були спрямовані проти слов'янського союзу дулібів. Його територія у IV–VI ст. охоплювала землі від Вісли до Дніпра. Союз міг підтримувати контакти з дулібськими ареалами, що виникли в Середньому Дунаї, між озером Балатон і р. Мурсою та на Верхній Драві (Седов, 1995, с.30–32). Про велике об'єднання дулібів на чолі з царем Вандж-Слава повідомляє аль-Масуді. В. Ключевський і Б. Греков вважали, що писемні джерела свідчать про існування у VI ст. в передгір'ї Карпат великого союзу слов'янських племен (Ключевский, 1988, с.122–124; Греков, 1949, с. 437–438). На думку Б. Грекова, згадувані аль-Масуді дуліби були тими ж антами, про яких йшлося в візантійських джерелах, однак інформація візантійських авторів свідчить, що на Правобережжі, окрім антського союзу і одночасно з ним, існувало й інше велике племінне об'єднання слов'ян. Сучасні дослідники, базуючись на археологічних джерелах, також дійшли висновку, що у IV ст. одночасно з антським об'єднанням виник племінний союз дулібів (Толочко, 1997, с.36; Войтович, 2011, с.15–16).

Аль-Масуді пише про існування численних слов'янських племен, що управлялися царями, виділяючи з-поміж них плем'я валіна на чолі з царем Маджаком. Він називає його “коренем коріння всіх слов'ян” і вказує, що в давнину воно панувало над усіма слов'янськими племенами, бо “у нього була верховна влада і інші царі йому підкорялися” (Бейлис, 1986, с.146; Гаркави, 1871, с.135). Більшість дослідників вважає, що “валіна” аль-Масуді – це плем'я волинян. Подібну інформацію про слов'ян подає в середині X ст. кордовський агент Ібрагім ібн-Якуб, який вказує, що у той час у слов'ян існувало чотири царства, а раніше всі вони були під владою одного царя з племені вайнаба (Куник та Розен, 1878, с.12).

Раніше від аль-Масуді і Ібрагіма ібн-Якуба про слов'ян Побужжя повідомляє Баварський географ. Й. Геррман датує це джерело першою половиною IX ст., а описані у ньому історичні реалії, на його думку, відносяться до ще раніших часів (Херрман, 1988, с.166–168). Автор Баварського географа з-поміж племен Побужжя особливо виділяє плем'я черв'ян. Він вказує, що черв'яни свого часу мали велике королівство, з якого вийшли усі слов'янські племена. Очевидно, Баварський географ повідомляє про період, коли черв'яни домінували в об'єднанні слов'ян Побужжя, тоді як аль-Масуді і Ібрагім ібн-Якуб зафіксували домінуючу роль в об'єднанні волинян.

З-поміж слов'янських політичних союзів, названих аль-Масуді, можна розпізнати сербів (Сарбін), моравів (Морава), хорватів (Хорватин) (Гаркави, 1871, с.135–137).

Інші шість племінних найменувань ідентифікувати складно, однак зрозуміло, що йдеться про великі племінні об'єднання, які склалися з багатьох племен. Так, у союз волинян входили бужани, волиняни, лучани, черв'яни, таніни, які після його розпаду утворили свої окремі князівства (Войтович, 2011, с.10–46; Крип'якевич, 1999, с.31–56). Активні державотворчі процеси на Правобережжі, зокрема на Прикарпатті і Закарпатті, що передували утворенню Русі, підтверджують археологічні джерела, які фіксують появу великих городищ таких як Пліснисько, Зимно, Стільсько і цілої низки менших, що виступають своєрідними маркерами державотворчих процесів. Окрім названих політичних об'єднань, за даними Костянтина Багрянородного, слов'яни створили також ранні держави – Велику Хорватію і Велику Сербію (Багрянородный, 1991, с.141, див.: Нидерле, 1956, с.78; Седов, 1995, с.330).

Процеси політичної консолідації і формування ранніх держав, що відбувались у той час в усіх слов'янських ареалах, розташованих на європейських і трансконтинентальних торговельних магістралях, не минули і Середнє Подніпров'я. Уже в середині I тисячоліття тут формується політичне об'єднання полян, у якому згодом домінує становище займає плем'я русь. На думку дослідників, поляни “зливаються” з руссю у VI ст., а згодом, ставши територіальним і етнічним ядром великої держави, руси передали їй і своє найменування (Грушевський, 1991, с.386; Рыбаков, 1953, с.23–104; 1982, с.25–26).

Перші повідомлення про русів (грецькі автори називають їх росами) на півдні Східної Європи датуються VI ст. Так, в “Церковній історії” сирійського письменника Захарія Ритора (Псевдо-Захарія) народ “рос” згадується серед племен Північного Причорномор'я (Пигулевская, 1952. с.42–48; 1941, с.84, 166; 1939, с.114–115). Свого часу німецький філолог Й. Маркварт намагався пов'язати росів Псевдо-Захарія з германцями, які, на його думку, могли залишитися на півдні Східної Європи після походу гунів (Marguart, s.355–357, 383–385). У східноєвропейській історіографії ця версія не отримала підтримки. Відомі медієвісти-сходознавці О. Дьяконов і Н. Пігулевська вважають, що роси “Церковної історії” були слов'янами (Дьяконов, 1939, с.83–90). Слов'янами, зокрема одним із антських племен, їх вважає також В. Седов. Поширення етноніму “роси” в Середньому Подніпров'ї він пов'язує з міграцією в регіон антів (Седов, 1995, с.123–124). Про росомонів (буквально – “роських людей”) у VI ст. повідомляє Йордан у праці “Про походження і діяння гетів” (1960, с.91). Його інформація відноситься до ще раніших часів – до IV ст. Пізніші автори також згадують про русів, описуючи події, що відбувались у IV ст. Так, візантійський письменник XIV ст. Никифор Григора пише про “руського князя”, який у IV ст. перебував при дворі візантійського імператора Костянтина Великого (Тебенков, 1894, с.68). Опираючись на писемні та археологічні джерела, дослідники пов'язують плем'я русів на півдні Східної Європи з населенням черняхівської культури, яка почала формуватися на початку першого тисячоліття (Кузьмін, 2003, с.346).

У VI ст. руси згадуються в “Історії Табаристану і Мазандарану” Загіраддіна Мараші. Автор повідомляє, що кавказький правитель Фаруз успадкував від свого батька Нарсі, який був сучасником Апуршірвана Великого (правив у VI ст.), землі “у всіх володіннях русів, хозар і слов'ян” (Гаркави, 1871, с.80). Важливою у цьому повідомленні, окрім хронології, є також локалізація русів, які, за інформацією Мараші, були у той час сусідами хозар й інших слов'янських племен. Згадки про русів і про їхні володіння у творах давніх європейських і арабських авторів свідчать, що вже в середині

I тисячоліття вони були одним із відомих (тобто, великих і сильних) слов'янських племен і, ймовірно, уже тоді домінували у дніпровському племінному союзі.

Уже понад три століття в історіографії триває дискусія про походження етноніма "русь", від якого утворилася назва Руської держави. Вона має велику історіографію (див.: Войтович, 2010, с.196–204; Прицак, 1991, с.115–131; Агеева, 1990, с.116–153; Горский, 1989, с.132–134; Шаскольський, 1967, с.128–176; Тихомиров, 1947, с.60–81). З-поміж гіпотез найбільш популярними є версії південного (іранського, індоарійського) і північного (скандинавського) походження етноніма. Найраніше у XVIII ст. разом із розвитком норманської теорії та в її контексті виникла шведська версія походження назви "русь". Її скептично сприйняли і піддали аргументованій критиці Михайло Ломоносов, Густав Еверс, Юрій Венелін (Георгій Гуца), Сергій Гедеонов, Дмитро Іловайський, Михайло Грушевський. Зокрема, М. Грушевський вказував, що походження етноніму "русь" є найслабшою ланкою норманської теорії утворення Русі, її ахілесовою п'ятою (Грушевський, 2005, с.623). Переконливим аргументом проти шведської версії є відсутність у скандинавських середньовічних джерелах – рунах і сагах – будь-яких згадок про плем'я русь. Дослідники також спростовують версії походження етноніму і політоніму "русь" від назви шведського узбережжя Родслаген або від його фінського найменування "Ruotsi" (в перекладі з фінської – "країна скель"), які були і залишаються популярними серед прихильників норманської теорії. На думку М. Грушевського, неправдоподібно, що шведи, які мали власне ім'я, прийшовши у Східну Європу, "залишають своє питоме ім'я і приймають чуже", починають іменувати себе тут фінською назвою (Грушевський, 2005, с.623). О. Прицак наголошував, що виведення етноніма "русь" з фінського "Ruotsi" не бездоганне з погляду фонетики (Прицак, 1997, с.70). І. Шаскольський вказував на пізні походження назви "Ruotsi", яка фіксується у фінських джерелах тільки з XVI ст. (Шаскольський, 1967, с.156, 158). Ще одним переконливим аргументом проти шведсько-фінської версії є встановлений істориками ландшафтів факт появи шведського узбережжя Родслаген лише у XIII ст., а до того часу ця територія залишалася морським дном (Грот, 2013, с.99–115). Наведені факти спростовують і шведську (від Родслаген), і фінську (від Ruotsi) версії походження етноніма Русь. На півдні Східної Європи він з'явився кількома століттями раніше. Про його південне походження свідчать численні топоніми і гідроніми Середнього Подніпров'я: Рось, Роска, Роставиця, Рошак, Ростовка, Росава, Росошка. Прихильники південної версії вважають, що етнонім "Русь" міг походити або від давньоіранської основи rauka, ruk – світло, блискучий, білий (Абаев, 1973, с.435–437.), або від індоарійської основи ruksa /ru (s) sa – світлий, білий (Трубачев, 1997, с.184–265).

Б. Рибаків пов'язує назву могутнього племінного союзу, що сформувався в Середньому Подніпров'ї у VI–VII ст., з притокою Дніпра Руссю. Як свідчать літописи, до кінця XIII ст. лише цей регіон, що став ядром Руської держави, сучасники називали Руссю. Її приблизні межі окреслювалися містами Київ – Чернігів – Переяслав (див.: Кучкин, 1995, с.74–100; Рыбаков, 1982, с.56–73; Тихомиров, 1962, с.41–43; 1947; Насонов, 1951, с.28–68). Західні кордони Руської землі проходили по р. Горинь, верхів'ях Збруча і Південного Буга (Юрасов, 2013, с.24). Візантійський імператор і добрий знавець облаштування імперій Костянтин Багрянородний називає землі, які становили політичне і етнічне ядро Русі, "внутрішньою Руссю", тобто метрополією Руської імперії, а приєднані до неї провінції – "зовнішньою Руссю" (Багрянородний, 1991, с.45).

В середньовічних латиномовних хроніках руси традиційно згадуються під іменем "рутени" (Lowmiański, 1963, s.43–52; Назаренко, 1973, с.83–88). Ще в I ст. про рутенів повідомляє Гай Юлій Цезар. Він називає їх, як і венеців, серед племен, що проживали разом з кельтами на території римської провінції Галлії (сучасна Франція). Рутенів як одне з племен, що входили до союзу венеців-аквітанів, згадує Страбон. Пізніші німецькі автори знали русів як одне з племен південно-західної Прибалтики і називали їх синонімічними германізованими формами "ruia", "ruya", "ruga", "rua" (Пауль, 2016, с.20). Дослідники підтримують версію, що словом "руги" у середньовічних джерелах називали слов'ян (Васильевский, 1888, с.129; Назаренко, 2001, с.11–50; 1984, с.86–129; 1980, с.40–57). Окрім Прибалтики, середньовічні хроністи згадують про русів (росів, рутенів, ругів, рогів) і в інших регіонах: в Подунав'ї, в Тюрингії і Саксонії, в Прикаспії, в Передній Азії (руська колонія в Сирії). На думку В. Седова, поява етноніма "руги-руси" у Верхньому Подунав'ї пов'язана з просуванням в потоці аварської міграції нащадків антських племен далеко на захід. Він також вважає, що топоніми і антропоніми, які походять від етноніма "русь" і виявлені на території Німеччини, Нижньої і Верхньої Австрії, свідчать про проживання тут слов'янського населення (Седов, 1995, с.124).

Логічним є припущення П. Толочка, що "в результаті якихось подій єдиний народ (руси. – Авт.) розсіявся по світу". Правда, вчений додає, що досі ще ніхто не зумів цього довести (Толочко, 1996, с.32–33). Це й не дивно, оскільки у XX ст. славістичні студії, зокрема дослідження з середньовічної історії слов'ян балтійського Помор'я, які є особливо важливими для вивчення ранньої історії Русі, з історії слов'янських ареалів на Апеннінському півострові, на Сицилії, на півночі Африки, тобто, тих регіонів, де слов'яни пізніше були асимільовані і сьогодні про них уже там не пам'ятають, майже повністю припинилися. Винятком є історія балканських слов'ян, яка досліджується в руслі візантиністики. Проте славістичні студії відомих істориків-славістів XIX ст. Федора Морошкіна, Юрія Венеліна, Івана Забеліна, Олександра Гільфердінга, Дмитра Гловайського, чеського славіста XX ст. Любора Нідерле підводять до висновку, що руси були одним із великих слов'янських племен, що, подібно до інших, наприклад, племені вандалів, розділилося і заселило різні регіони континенту і навіть мігрувало за його межі. На сьогодні ніхто також не зумів довести первісне, нібито кельтське, походження рутенів і венеців. Воно є лише однією з гіпотез, до того ж не належно аргументованою. Для сучасної історіографії актуальним є зауваження І. Забеліна, який вказував, що опоненти версії про широке розселення слов'ян у Європі вже в стародавні часи вимагають ледь не документальних доказів цього, тоді як свої гіпотези вони не надто обтяжують доказовою базою (Забелін, 1876, с.21).

Згадки в античних джерелах про русів (рутенів), як і повідомлення про венеців, спростовують усталену в історіографії версію про те, що слов'яни з'явилися на історичній арені Центральної і Західної Європи лише у VI–VII ст. Історики-славісти XIX ст. вважали, що вони були мешканцями Балтійського Помор'я ще в першій половині I тисячоліття, задовго до німецької колонізації цих земель (див.: Морошкін, 1842, с.13–14). Л. Нідерле припускав, що слов'яни заселили межиріччя Лаби і Одри вже в I тис. до н. е., тобто, були автохтонними мешканцями цього регіону. Він стверджував, що так само ще в античну епоху почалася слов'янська колонізація Балкан і Подунав'я (Нідерле, 1956, с.98–99, 102). До такого ж висновку про заселення слов'янами балканських володінь Візантії ще до початку епохи Великого переселення дійшов М. Брайчевський (1961, с.120–137). Б. Рыбаков також вважав, що слов'яни заселяли Пониззя Дунаю і басейн Тиси ще перед вторгненням готів (Рыбаков, 1982, с.10).

Це означає, що епоха Великого переселення народів не була початком розселення слов'ян на континенті, а тільки новою хвилею слов'янської колонізації, що прийшла зі Східної Європи на вже обжиті слов'янами терени, а також захопила нові ареали.

І все ж більшість сучасних дослідників не пов'язує поширення етнонімів "русь" і "венеди" в різних європейських ареалах з розселенням слов'ян, що було б логічно – вони припускають (без достатніх на те аргументів), що рутенами, як і венетами, спочатку, нібито, називалися кельтські племена, від яких ця назва згодом перейшла на слов'ян (Цветков, 2010, с.121; Кузьмин, 2003, с.346). Суперечливою видається також інтерпретація поширеної германізованої назви русів – "руги" (роги), згідно з якою спочатку так називалося германське плем'я, а від нього етнонім з часом перейшов на прибалтійських і подунавських слов'ян. Традиція зачисляти всі осілі племена Центральної і Північної Європи до германців починається в античній римській спадщині, зокрема в творах Тацита. Він усі землі на північ від Дунаю, які, як сам визнає, знав не дуже добре і ніколи в них не бував, називає Германією і всі племена, що вели осілий спосіб життя, зачисляє до германців, а всі кочові племена – до сарматів. Керуючись цією логікою, Тацит відносить до германців осілі племена лугів, ругів і лемовітів, етнічне походження яких йому було невідоме і яких пізніші автори називали слов'янами (Тацит, 1993, с.353–373). Так, середньовічні німецькі хроністи, значно краще обізнані в етнодемографії земель, розташованих на північ від Дунаю, згадують ругів як одне з наймогутніших і домінуючих племен слов'янського балтійського Помор'я, що розселялося на острові Рюген (див.: Бременский, 2011, с.43; Гельмольд, 2011, с.74.). До кінця XVI ст. у більшості європейських авторів не виникало жодних сумнівів у їх слов'янському походженні. Виняток становить хіба що письменник XIII ст. Павло Диякон, який у "Хроніці венедів" згадує ругів як невелике германське плем'я, яке, недовго пробувши в Подунав'ї, переселилося на північ сучасної Італії. Німецька версія походження ругів почала домінувати у західноєвропейській (в основному германській) історіографії разом із поширенням теорій готизму і норманізму, прихильники яких наголошували на культурному лідерстві германців в Європі.

Існування на теренах України в середині I тисячоліття раних великих державних утворень антів і дулібів, правителів яких візантійські історики називали риксами і архонтами, тобто королями, дало дослідникам вагомі підстави датувати витoki української державності серединою I тисячоліття (Грушевський, 2005, с.367–370; Толочко, 1997, с.35–36). Тоді ж формувалось і середньодніпровське державне утворення на чолі з русами. Воно, очевидно, мало союзницькі відносини зі слов'янськими суперсоюзами Прикарпаття, оскільки долучалося до їхніх балканських походів, а можливо, і очолювало деякі з них. Так, старогрузинська хроніка кінця X–початку XI ст., описуючи облогу Константинополя у 626 р., вказує, що скіфи, які взяли місто в облогу, були русами, правитель яких називався хаканом (Осада Константинополя скифами, кои суть русские и поход императора Ираклия в Персию, 1990). Поет Манасія (XII ст.) також називає русів серед учасників походу на Константинополь у 626 р. (Гедеонов, 1862, с.55–57). За свідченнями візантійських авторів, зокрема сучасника і учасника події Феодора Сінкелла, слов'янські дружини становили значну частину сухопутного війська аварського кагана, а слов'янська флотилія забезпечувала наступ на столицю імперії з моря (Свод древнейших письменных известий о славянах, 2, 1995, с.83–90, 225–227).

Сучасний дослідник Я. Боровський теж вважає слов'янські племена Середнього Подніпров'я, тобто русів, учасниками подій 626 р. Встановивши ідентичність поховального обряду слов'янських учасників походу на Константинополь у 626 р. і воїнів

князя Святослава під час балканської кампанії 971 р., дослідник дійшов висновку, що в поході під егідою аварського кагана брали участь подніпровські слов'яни-руси, для яких, на відміну від слов'ян степової зони, був характерний поховальний обряд кремації (Боровский, 1988, с.116–117). У візантійському джерелі – хроніці Феофана (VIII ст.) – згадується руська флотилія з двох тисяч суден, яка виступала союзником болгар у війні між Болгарією і Візантією у 774 р. (Морошкин, 1842, с.11). Версія про середньодніпровський союз полян-русів у середині I тисячоліття підкріплюється археологічними джерелами, зокрема висновком археологів про місцеве виробництво і приналежність слов'янам-росам оригінальних старожитностей Мартинівського і Хацького скарбів (V–VII ст.), знайдених в Пороссі на початку XX ст., а також Пастирського і Харівського скарбів (VII–VIII ст.) (Рыбаков, 1982, с.80–82; Седов, с.77–78). Б. Рыбаков вказує, що речі скарбів, зокрема жіночі головні убори і височні кільця, що були важливою племінною ознакою, не мають ніде прямих аналогів, як і чоловічі пояси, на яких були знаки-тамги, подібні до тризубців київських князів (Рыбаков, 1982, с.80–82).

Свого часу М. Грушевський писав про русів як домінуюче плем'я полянського племінного союзу, що сформувався у Середньому Подніпров'ї. Очоливши його, вони дали йому своє ім'я, яке згодом у процесі переростання княжіння у більше політичне об'єднання стало також назвою нової держави "Русь" (Грушевський, 2005, с.386). На думку Б. Рыбакова, витіснення імені полян іменем русів відбулося у V–VI ст., коли з'являються перші писемні згадки про них. З часу, коли руси стали на чолі племінного об'єднання, почався процес формування Руської держави, який пройшов кілька етапів (Рыбаков, 1982, с.86). Перший етап, засвідчений писемними і археологічними джерелами, охоплює VI–VII ст. За характеристикою Б. Рыбакова, він "вимальовується як складання могутнього союзу слов'янських племен в Середньому Подніпров'ї в VI ст. н.е., союзу, який прийняв ім'я одного з племен – народу РОС або РУС, відомого за межами слов'янського світу як "народ велетнів" (Рыбаков, 1984, с.40). Другим етапом формування Русі, за періодизацією Б. Рыбакова, став період з VIII до початку IX ст., коли "придніпровський союз слов'янських племен перетворився в суперсоюз, який включав в свої межі кілька десятків дрібних слов'янських племен (невловимих для нас), об'єднаних в чотири великих союзи. Цей етап характеризується підкоренням низки племінних союзів владі Русі, владі київського князя" (Рыбаков, 1984, с.41). Ще до IX ст. під владу русів потрапили племінні союзи древлян, дреговичів, полочан і, можливо, волинян. Підкоривши східноєвропейські славонії, Русь на початку IX ст. стала великою державою, зрівнявшись за розмірами території з Візантією і Імперією франків (Рыбаков, 1995, с.188, 245). У наступному столітті це територіально найбільша імперія середньовічної Європи. Другий етап характеризується не тільки великим територіальним зростанням Русі – в цей час проявляється також "небувала раніше активність (русів) від Руського моря і "Слов'янської ріки" до Візантії, Анатолії, Закаспія і Багдада" (Рыбаков, 1984, с.44).

Дніпроцентрична концепція формування Русі Б. Рыбакова, по суті, є археологічною конкретизацією історичної концепції Русі М. Грушевського. Не випадково вона викликала гостро негативну реакцію сучасних прихильників великодержавної схеми історії Росії, в руслі якої розробляються версії первісної Північної Русі та необгрунтовані, на нашу думку, нападки на вченого (див.: Новосельцев, 1993, с.23–32).

Особливу роль у початковій історії Русі автор ПВЛ відводить поляно-руському княжінню. Засновниками полянської династії, а також Києва він називає князів Кия,

Щека і Хорива (ПВЛ, с.13). Ґрунтовно проаналізувавши літописну розповідь про Кия, його братів і сестру Либідь та інформацію зарубіжних джерел, дослідники, зокрема П. Толочко, Б. Рибаків і М. Браїчевський, дійшли висновку, що в літописі згадується історична, а не легендарна постать. Про це свідчать, зокрема, конкретні факти його біографії, які наводять літописець, а також політичні процеси у Дунайському регіоні та взаємини слов'янських племен з Візантією у той час. На думку М. Браїчевського, докази історичності Кия є й у творах зарубіжних, зокрема візантійських, середньовічних авторів. Так, у “Чудесах Дмитрія Солунського”, у хроніках Никифора, Феофана, Іоана Нікійського згадується вождь Кувер, що перебував на службі в імператора Іраклія, біографія якого дуже нагадує політичний життєпис літописного Кия (Браїчевський, 1999, с.83–111). На думку П. Толочка, уже в часи князювання Кия держава полян-русів заявляє про себе на міжнародній арені і намагається домогтися визнання у наймогутнішої у той час Візантійської імперії. Він наголошує, що велика східнослов'янська держава Київська Русь “виникла не з політичного небуття... шлях до дипломатичного визнання Русь почала з VI ст., коли київський князь Кий відвідав Константинополь, де його з почестями прийняв імператор” (Толочко, 1996, с.51).

М. Браїчевський і Б. Рибаків вважають, що діяльність Кия припадає на VI–VII ст., коли Візантія почала активно залучати на військову службу слов'янських вождів, щоб з їх допомогою зупинити експансію варварських племен у свої володіння. Історики вбачають аналогії в біографіях літописного Кия і слов'янського вождя Хільбудія, який, за інформацією Прокопія Кесарійського, перебував на візантійській службі (Кесарійський, с.294–298). М. Браїчевський припускає, що перебування Кия на Дунаї припадає на другу половину VI–першу третину VII ст., на часи імператорів Маврикія, Іраклія або Юстиніана I (Браїчевський, 1999, с.95). Б. Рибаків обґрунтовує версію про службу Кия у Візантії в часи імператора Анастасія (кінець V–перша третина VI ст.). На думку дослідника, Кий також заснував місто Києвець на Дунаї, а після завершення служби в імператора він повернувся в Середнє Подніпров'я, де очолив полянське князіння, заснував Київ і став родоначальником правлячої династії киевичів (Рибаків, 1995, с.94–96; 1953, с.23–104).

За інформацією польських хроністів Яна Длугоша і Мацея Стрийковського, після смерті Кия, Щека і Хорива в Русі багато років правили їхні нащадки, до яких належали також київські князі Аскольд і Дір. Ян Длугош пише: “Після смерті Кия, Щека і Хорива їхні сини і внуки, що йшли по прямій спадковості, володіли Руссю (Ruthenos) багато років, аж поки своєю чергою успадкування не перейшло до двох рідних братів Аскольда і Діра” (Długosz, 1867, s.51). Мацей Стрийковський кілька разів наголошує на тому, що Аскольд і Дір представляли полянську династію киевичів (Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego, 1846, s.112–113, 115). Версію приналежності Аскольда і Діра до нащадків Кия свого часу обґрунтовував відомий дослідник літописів О. Шахматов (1908, с.322, 323). В радянській історіографії її прихильниками були М. Тихомиров, Б. Рибаків, П. Толочко.

Про Діра як могутнього слов'янського правителя повідомляє аль-Масуді. Він називає його першим зі слов'янських царів, який “має великі міста і багато обжитих країн; мусульманські купці прибувають до його столиці з різними товарами” (Шахматов, 1908, с.137). Про те, що володіння Діра були у Середньому Подніпров'ї, свідчить вказівка аль-Масуді, що по-сусідству розташовувалися володіння дулібського царя Аванджа (Ванджа-Слава), у якого теж були “міста і обширні області, а також багато війська і військових припасів; він воює з Румом, Іфранджем (франками), Нукабаром

(лангобардами) і з іншими народами. З цим слов'янським царем межує цар Турка (тобто, угорський)" (Шахматов, 1908, с.137).

Поступова стабілізація етнодемографічної ситуації в Центрально-Східній Європі після завершення епохи Великого переселення народів, розвиток міжнародної, зокрема трансконтинентальної, торгівлі і пов'язаний з нею розвиток ранньосередньовічних міст прискорили формування ранніх слов'янських держав, зокрема Руської. Її початкова історія, що логічно мала б бути продовженням історії полян-русів і династії киявичів, не знайшла відображення в літописних зведеннях, найраніші з яких датуються XIV–XV ст. Автор первісної редакції "Повісті минулих літ", як можна судити з тексту, що зберігся, намагався відтворити початкову історію Русі, віддалену від нього кількома століттями, за допомогою повідомлень візантійських хронік і місцевих переказів. Про його недостатню поінформованість про події IX ст. свідчить той факт, що в літописі нема жодної датованої події першої половини IX ст. і лише кілька дат, що стосуються другої половини століття. Зважаючи на недостатні знання автора ПВЛ про ранню історію Русі, дослідники літописання наголошували, що "не треба забувати, що повідомлення літопису, які стосуються давно минулих часів, є більшою мірою припущеннями, які зовсім не можна вважати істиною, спочатку не перевіривши критикою" (Морошкин, 1842, с.8). Потрібно також брати до уваги середньовічний "метод міфологічного мислення і середньовічну звичку замінювати ціле його частиною, його символом: на малюнках місто підмінювали зображенням однієї вежі, а ціле військо – одним вершником. Держава підмінювалася одним князем". Керуючись цим методом, літописці, на думку Б. Рыбакова, "неприпустимо стиснули весь процес народження держави до одного-двох десятиліть, намагаючись помістити тисячоліття створення передумов (про що вони і поняття не мали) в термін життя одного героя-творця держави" (Рыбаков, 1984, с.39). Окрім того, первісний оригінальний текст ПВЛ, що входив до їх складу і висвітлював найдавнішу історію, зазнав кількох редагувань і виправлень уже в період його створення в першій чверті XII ст. і пізніше – у XIV, XV, XVII ст., коли формувалися літописні збірники-зведення. Відомо, що при кожному переписуванні тексту неминуче виникають свідомі або й випадкові помилки і правки. Що ж до "Повісті минулих літ", то, як вказує П. Толочко, "дуже збідненими, а часом і перекрученими до невпізнання виявляються повідомлення після її редагувань" (Толочко, 1996, с.43). Пізніші редактори "осучаснювали" їх відповідно до власних симпатій та політичної кон'юнктури свого часу. Так, новгородський редактор включив у ПВЛ під 862 р. легенду про прикликання варягів, якої, на думку дослідників, не було в первісному тексті Нестора (див.: Вілкул, 2015, с.223–227; Рыбаков, 1995, с.141; Кузьмин, 1977, с.85–100, 126, 193; Шахматов, 1916, с.375; с.3; 1904, с.2). З її допомогою він намагався перенести початкову історію Русі на північний схід, в басейн Волхова, в Ладогу і Новгород. Тут, за легендою, починалося правління Рюрика і звідси, за історичною схемою редактора, династія Рюриковичів здійснила експансію в Середнє Подніпров'я. Сучасні археологічні дослідження повністю спростовують версію первісної Новгородської Русі, оскільки доводять, що Новгорода на Волхові не існувало до кінця X і навіть до середини XI ст. (Янин, 2004, с.72; Носов, 1990), а отже, всі літописні сюжети IX ст., пов'язані з ним, не відповідають історичним реаліям, тобто, є вигадкою новгородського редактора. Існує припущення, що він переніс на північ і "приписав" волховському Новгороду події, які насправді відбувалися в Новограді Волинському або ж на південно-західному узбережжі Балтики – в слов'янському Помор'ї (Діба, 2014; Пауль, 2016).

Всупереч фактам, які спростовують легенду про прикликання варягів, російська офіційна історіографія надалі бере її за основу історичної концепції Русі. Легенда, як і пов'язані з нею версії первісної Новгородської або Ладозької Русі, є частиною норманської теорії її походження, до якої знову звернулася сучасна офіційна російська історіографія, намагаючись довести північні витоки Руської держави (Щодра, 2019, с.115–139; 2017, с.235–254).

Беручи до уваги пізні походження літописних зведень і численні редагування первісного тексту ПВЛ в процесі переписування, М. Грушевський наголошував на необхідності залучення зарубіжних джерел для дослідження початкової історії Русі (Грушевський, 2002, с.66–67). Важливим є той факт, що інформація, яка засвідчує існування Руської держави, майже одночасно з'являється у візантійських, західно-європейських і арабських джерелах, які датуються кінцем VIII–першою половиною IX ст. Це повідомлення про морські військові походи і торговельні експедиції русів у Чорному, Каспійському і Середземному морях. Найранішою є згадка у візантійському “Житті Стефана Сурозького” про похід русів на чолі з князем Бравліном на візантійські і хозарські володіння в Криму. Ця пам'ятка давно привертає увагу дослідників. “Житіє” дійшло до нас у двох пізніх редакціях: поширеній руській і скороченій грецькій. Візантиніст В. Васильєвський встановив, що воно було написано невдовзі після смерті сурозького архієпископа Стефана (помер наприкінці VIII ст.) і датується кінцем VIII–початком IX ст. (Иванов, 2005, с.310; Васильевский, 1893, с.160) Оскільки в скороченій редакції пропущена розповідь про похід Бравліна на Сурож, деякі історики висловлюють сумнів у її достовірності і вважають цей сюжет пізнішою вставкою руського редактора “Житія”. Ґрунтовний джерелознавчий аналіз пам'ятки, здійснений В. Васильєвським, довів оригінальність сюжету про похід Бравліна, виявивши його сліди також в скороченій грецькій редакції.

За повідомленням автора “Житія”, невдовзі “після смерті святого прийшла рать велика руська, князь Бравлін вельми сильний і, полонивши від Корсуня до Корчева, з великою силою прийшов до Сурожа. Десять днів тривала зла битва, і через десять днів Бравлін, силою виламавши залізні ворота, увійшов до міста і, взявши свій меч, підійшов до церкви святої Софії” (Могарычев, Сазанов, Степанова и Шапошников, с.11–76). За припущенням Б. Рыбакова, причиною походу стала грецька блокада гирла Дніпра і частини чорноморського узбережжя, звідки торговельні каравани руських купців здійснювали плавання до Керченської протоки і Царгорода (Рыбаков, 1995, с.289). Цей похід, ймовірно, завершився укладенням одного з перших русько-візантійських договорів, оскільки, за свідченням автора “Житія”, руси повернули все награбоване і полонених та залишили місто. Такий розвиток подій був можливий лише за умови укладення ними вигідної угоди з візантійським намісником. Доказом досягнутої угоди є також хрещення Бравліна сурозьким архієпископом Філаретом, який, імовірно, брав участь в переговорах. За візантійською політичною традицією, переходом у християнство князь підтверджував досягнуті домовленості (Сахаров, 1980, с.28–29). Отже, “Житіє” містить не лише опис військової експедиції Русі і першу згадку про хрещення руського правителя, а й опосередковану інформацію про перший русько-візантійський договір.

На думку М. Артамонова, похід Бравліна призвів до укладення військового союзу між Візантією і Хозарією і прийняття обома державами важливих політичних рішень. “Якщо врахувати, що напад Русі на чолі з князем Бравліном на південне і східне узбережжя Криму “від Корсуня до Корча” відбувся до будівництва Саркела, то одного

цього було цілком достатньо, щоб привернути увагу і Візантії, і Хозарії до нової грізної сили, що з'явилася у Східній Європі" (Артамонов, 2002, с.310–311).

Візантія і Хозарський каганат почали сприймати Русь як серйозну загрозу для своїх інтересів в Чорноморському регіоні. Так, правитель Хозарії звернувся до візантійського імператора за допомогою в будівництві фортеці в Пониззі Дону для контролю над ситуацією у Приазов'ї. Імператор Теофіл направив до Хозарії бригаду майстрів на чолі з братом імператриці Петроною Каматіром, що свідчило про серйозність його намірів допомогти хозарам закріпитися в гирлі Дону (Артамонов, 2002, с.42–43). За спорудження фортеці Саркел Хозарія передала Візантії стратегічно важливі для міжнародної торгівлі території в Криму разом із Херсонесом, що свідчить про надзвичайну важливість для неї укріплення західного порубіжжя з Руссю.

Першою половиною IX ст. датуються й найраніші повідомлення про Русь у творах арабських авторів, зокрема в "Книзі картин землі" аль-Хорезмі (836–837 рр.). У ній автор згадує "Руську гору", з якої витікає ріка Друс (Новосельцев, 1967, с.373). Спроба А. Новосельцева локалізувати її на півночі Східної Європи є непереконливою, оскільки ранні арабські автори зовсім не знали географії цього регіону (Новосельцев, 1967, с.374). На думку дослідників, рікою Друс (Данапрус) аль-Хорезмі називає Дніпро (Кузьмин, 2003, с.285; Толочко, 1996, с.33). Південних областей Східної Європи стосувалися й інші гідроніми, що згадуються в творах арабських авторів, зокрема назва "Руська ріка", якою вони позначали Дон (Новосельцев, 1986, с.90–103) і Керченську протоку (Ал-Идриси, 2009, с.130, 135), назва "море Русів" для Чорного моря (Ал-Масуди, с.114). Повідомлення Ібн-Хордадбеха свідчать, що в перші десятиліття IX ст. звиклим явищем були торговельні морські і суходільні експедиції русів до країн арабського халіфату і до Багдаду (Ібн Хордадбех, 1986, с.39).

Могутність Руського каганату в першій половині IX ст. засвідчив також арабський письменник ал-Й'акубі. Він вказує, що під час наступу арабів на Закавказзя місцеві мешканці звернулися за військовою допомогою до трьох наймогутніших у той час володарів: візантійського, хозарського і слов'янського (Бейлис, 1986, с.141). На думку дослідників, у той час володарем слов'ян, що мав можливість впливати на події у Кавказькому регіоні, міг бути тільки правитель Русі (Коновалова, 2008, с.231; Новосельцев, 1986, с.279; Ловмянський, 1985, с.149–152; Marguart, 1930, s.200). Отже, в першій половині IX ст. арабські письменники знали русів як великий слов'янський народ. Повідомлення пізніших авторів, зокрема, Ібн-Русте (X ст.), у яких руси представляються слов'янам (Ібн Русте, 2009, с.43–50), пояснюються, ймовірно, домінуючою роллю русів в державному об'єднанні і данинній залежності від них інших слов'янських племен. Збір данини з підвладних племен, що часто супроводжувався непомірними поборами і насильством з боку дружинників руського князя, арабські автори описували як пограбування русами слов'ян. Вочевидь, частим явищем були і просто грабівницькі походи русів у землі сусідніх слов'янських племен. Пізніші арабські письменники також могли вважати русами скандинавів, які, ставши на службу до київських князів, називали себе в інших країнах руськими купцями. Доказ цьому знаходимо у "Сазі про Олава Трюгвассона", у якій повідомляється, що після перебування в Русі майбутній норвезький король називав себе в Англії руським купцем Олі Багатим (Стурлусон, 1980). На думку дослідників, він хотів скористатися захистом і підтримкою, що надавалися в Англії добре знаним руським купцям, тоді як норвежці мали репутацію грабівників і морських піратів (Фомин, 2005, с.446–447).

Прихильники норманської теорії змушені визнати, що у працях арабських авторів немає жодного натяку на те, що руси були не місцевими, а прийшлими племенами. Один із її творців – датський філолог Вільгельм Томсен – відзначав, що повідомлення східних джерел погано узгоджуються з норманською теорією (Томсен, 1891, с.35). Попри те, норманісти свідомо маніпулюють арабськими джерелами: замовчуючи “невигідні” з них (наприклад, карту Ідрісі) і фрагментарно використовуючи інші, “вони упускають географічні координати арабських авторів та цілеспрямовано “тягнуть” Русь на північ Східної Європи” (Рыбаков, 1984, с.86).

У VIII–IX ст. торгівля з арабським сходом була пріоритетною для Русі і за масштабами перевершувала торгівлю з Візантією, ослабленою втратами територій, постійними війнами з арабами та внутрішніми конфліктами. Намагаючись скористатися труднощами імперії, Русь прагнула проникнути також на Константинопольський ринок, який залишався важливим центром міжнародної торгівлі. Між 820 і 842 роками вона організує новий морський похід проти Візантії, зафіксований у візантійському “Житті Георгія Амастридського”. Він був спрямований на великий візантійський торговельний центр в Малій Азії – місто Амастриду – і продовжував політику військового тиску на імперію, розпочату князем Бравліном. Аналізуючи причини походу, Г. Літаврін вказує, що руси “потребували відстояти своє місце в системі держав, найбільших і сильних, позначити свої кордони і свої інтереси, заявити про свої претензії на міжнародній арені. Все це в умовах того часу можна було зробити, тільки продемонструвавши свій військовий потенціал. Щоб змусити рахуватися з собою, треба було першому нанести удар і виявити готовність повторити його. Інакше не було жодних надій на те, що такі держави, як Візантія, вступлять з новим політичним утворенням в дипломатичні (включно з торговельними) відносини” (Літаврін, 2000, с.56). Отже, Русь обрала єдино можливий у той час спосіб – військовий натиск, щоб спонукати Візантію рахуватися з її інтересами і піти їй на певні торговельні поступки. Морські експедиції русів, зрештою, досягли своєї мети і змусили Константинополь сприймати Русь як впливову силу у Чорноморському регіоні, а імператора Теофіла – прийняти руське посольство у 838 р.

Автор “Життя Георгія Амастридського” патріарх Ігнатій пише про русів як добре відомий народ. Він вказує, що до Амастриди “стікаються, як на спільний ринок, скіфи – як ті, що заселяють північні береги Євксина, так і ті, що живуть на південь від Хозарії – руси. Вони доставляють сюди свої і вивозять амастридські товари” (Цветков, 2010, с.48). Називаючи русів частиною скіфів і нащадками таврів, давніх мешканців Криму, про яких свого часу згадував Геродот, патріарх Ігнатій тим самим наголошує на їх місцевому походженні. Скіфами, або тавроскіфами, русів називають також пізніші візантійські автори, зокрема патріарх Фотій (середина IX ст.). У своїй першій гомілї він писав про русів як про “скіфський народ” (Кузенков, 2003, с.31). “Скіфським народом” називали русів продовжувач Феофана (перша половина X ст.) (Кузенков, 2003, с.124), Скіліца (друга половина XI ст.) (Кузенков, 2003, с.132) і Зонара (перша половина XII ст.) (Кузенков, 2003, с.135). Скіліца і Зонара уточнювали, що роси – “скіфський народ, який живе біля північного Тавра”. Вони підтверджують інформацію “Житій” про морські набіги русів на візантійські причорноморські володіння. Так, Скіліца в “Огляді історій” пише: “Внутрішню частину Євксину (Понта) і все його узбережжя спустошував набігами флот росів, ... (роси) скіфський народ, що живе біля північного Тавра, погрожував самому царському граду” (Кузенков, 2003, с.132). Зонара в “Скороченні історій” також вказує, що роси “флотом здійснювали

набіги на область Евксинського Понта і почали подумувати про напад на саму Візантиду” (Кузенков, 2003, с.135). Тобто, в обох випадках йтиметься про походи русів, що відбувалися в першій половині IX ст., до походу князя Аскольда у 860 р. Однак руси здійснювали не лише військові походи на візантійські узбережні міста. За свідченнями автора “Життя Георгія Амастридського”, руси також активно торгували в Амастриді. Ймовірно, вони мали свої факторії на Кримському півострові. Присутність русів у Херсонесі в першій половині IX ст. зафіксував візантійський місіонер Кирило. За твердженням автора найдокладнішого життєпису просвітителя – “Паннонської легенди”, він знайшов у місті Євангеліє і Псалтир, написані руськими письменами, і чоловіка, який говорив цією мовою, та розмовляв із ним (Брайчевський, 2002, с.121).

Тривале перебування русів на території Криму зафіксувалося у топоніміці півострова. У середньовічних візантійських джерелах важливий порт на березі Керченської протоки називався Росія (руська назва – Корчев). Руси разом з ясами й половцями ще у XII ст. переважали серед мешканців генуезьких та венеційських кримських колоній, зокрема Кафи і Сугдеї (руська назва – Сурож). Аль-Масуді називає Чорне море “морем русів” і вказує, що “нема на ньому нікого іншого, і вони (руси) живуть на одному з його берегів. Вони – великий народ” (Древняя Русь в свете зарубежных источников, 2009, с.114). Назва Чорного моря “Руське море” набула міжнародного значення і у XII–XIII ст. згадується у французьких і англійських джерелах (Кузьмин, 2003, с.304).

У той самий час про силу русів та їх активність у причорноморському регіоні повідомляє хозарський цар Йосиф у листі до міністра Кордовського халіфату Хасдая Ібн Шуфрута. Засвідчуючи, насамперед, власну могутність, він писав, що “не пускає русів, які прибувають на кораблях, проникати до них (в арабські країни)... Я веду з ними наполегливу війну. Якщо б я їх залишив (у спокої), вони знищили б усю країну ізмаїльтян до Багдада” (Коковцев, 1932, с.103).

Про русів як впливову силу в Північному Причорномор’ї пишуть також пізніші арабські автори, зокрема сицилійський географ XII ст. Ідрісі, на карті якого Чорне море позначене як Руське, Керченська протока називається Руською рікою, а місто на її узбережжі – Росія (Коковцев, 1932, с.130, 135). Проживаючи на Сицилії і володіючи великою бібліотекою східної літератури IX–XI ст., Ідрісі добре знав Дніпровську Русь та її топоніміку, зокрема ріки і міста, і відобразив їх на своїй карті. Вона є переконливим доказом того, що навіть у XII ст. арабські географи мали дуже приблизне уявлення про Скандинавію і скандинавів, що неможливо пояснити, якщо б руси справді були скандинавами і в VIII–IX ст. відігравали активну роль у європейсько-арабській торгівлі та організовували походи в Чорному і Каспійському морях.

Наслідком військового тиску на Візантію в перші десятиліття IX ст. стала успішна дипломатична місія Русі до Константинополя у 838 р. Про неї відомо з “Анналів Сен-Бертен” (назва походить від абатства св. Бертина на півночі Франції), що є продовженням франкських королівських хронік і описують події від 839 до 882 років. Особлива цінність Бертинських анналів як джерела полягає у тому, що вони збереглися в оригінальному списку X ст., який знаходиться у фондах публічної бібліотеки у французькому місті Сент-Омер. Автори анналів мали доступ до ширшого кола джерел, аніж інші західноєвропейські хроністи. На відміну від більшості з них, вони не обмежувалися історією окремої церкви чи регіону, а описували важливі політичні події в Імперії франків і сусідніх європейських державах. На думку сучасного англійсь-

кого історика Пітера Соєра, “своєю детальністю і компетентністю ці чудові аннали перевершують усі інші тексти IX ст.” (Соєр, 2006, с.33).

Що ж до ранньої історії Русі, то, на думку дослідників, Бертинські аннали містять настільки важливу інформацію, яку “обійти не має права жодна наукова школа” (Галкина, 2002, с.2). Ця інформація стосується повідомлення про прибуття у 839 р. до Інгельгейму посольства від народу рос. Автором другої частини хроніки, у якій згадується руське посольство, був придворний капелан і літописець Людовика Благочестивого Пруденцій. Сучасник і безпосередній свідок описуваних подій він був добре поінформований у справах імператорського двору та європейській міжнародній політиці і скрупульозно фіксував усе важливе, що відбувалося у політичному житті франкської держави. У статті хроніки, датованій 18 травня 839 р., Пруденцій повідомляє про прибуття до столиці франків Інгельгейма посольств від візантійського імператора Теофіла і від народу рос:

“Venerunt etiam legati Grecorum a Theophilo imperatore directi, Theodosius videlicet Calcedonensis metropolitanus episcopus et Theophanius spatarius, ferentes cum donis imperatori dignis epistola; quos imperator quinto decimo Kalendas Iunii in Ingulenheim honorifice suscepit... Misit etiam cum eis quosdam, qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum Chacanus vocabulo ad se amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat, petens per memoratam epistolam, quatenus benignitate imperatoris redeundi facultatem atque auxilium per imperium suum toto habere possent, quoniam itinera, per quae ad illum Constantinopolim venerant, inter barbaras et nimiae feritatis gentes inmanissimas habuerant, quibus eos, ne forte periculum inciderent, redire noluit» Quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit, eos gentis esse Sueonum exploratores potius regni illius nostrique quam amicitiae petitores ratus...” (Annales Bertinia, 1925. s.434)¹

З тексту хроніки зрозуміло, що спочатку руське посольство відвідало Візантію, де його прийняв імператор Теофіл. Оскільки у той час навігація у Чорному морі була можлива лише влітку і в перші місяці осені, то для того, щоб приїхати до Інгельгейма в травні 839 р., руські послы мали прибути до візантійської столиці влітку 838 р. Як вказував у листі до Людовика Благочестивого візантійський імператор, посольство прибуло до Константинополя “заради дружби”, що мовою середньовічної дипломатії означало – для укладення мирної угоди. Як видно з листа імператора Теофіла, статус руського посольства не викликав у греків жодних сумнівів, як і його мета – розвиток мирних економічних і політичних відносин. На думку дослідників, Бертинські анна-

¹ “Також прийшли послы греків, відправлені від імператора Теофіла, а саме Теодосій, єпископ Кальцедонської митрополії, і спатарій Теофаній, несучи з відповідними подарунками до імператора листа; імператор з честю прийняв їх в Інгельгеймі у п’ятнадцять календи червня... Він також послав з ними деяких людей, які себе, тобто свій народ, називали Рос, яких їх король, іменованний Хаканом, послав раніше заради того, щоби вони проголосили про дружбу до нього, просячи через згаданого листа, так як вони змогли отримати прихильність імператора, можливість повернутися, а також допомогу через всю його владу. Він не захотів, щоби вони поверталися тими (шляхами) і потрапили б у велику небезпеку через те, що шлях, яким вони йшли до нього в Константинополь, вони здійснили серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів. Дуже уважно дослідивши причину їх приходу, імператор довідався, що вони з народу свеонів (Sueonum), як вважається, радше розвідники, ніж прохачі дружби цього королівства і нашого” (Цит.за: Annales Bertinia, 1925. s.434)

ли є не тільки першим датованим джерелом з історії Русі, вони свідчать, що в першій половині IX ст. між Візантею і Руссю був укладений мирний договір (Кузенков, 2003, с.5). Так, Г. Літаврін вважає, що посольство русів до Візантії було успішним і домоглося від візантійського імператора певних поступок, а похід Аскольда у 860 р. мав на меті відновити і продовжити їх дію (Літаврін, 2000, с.56). На його думку, у 838 р. було налагоджено безпосередні контакти Русі і Візантії (Літаврін, 1967, с.228). Про певні домовленості між Руссю і Візантею, досягнуті у 838 р., свідчить також поява в середині IX ст. руських найманців (скіфів) серед охоронців візантійського імператора.

Після прийому в імператора Теофіла руські послы через загрозу з боку якихось варварських племен не змогли повернутися в Русь традиційним морським шляхом і були змушені зимувати в Константинополі. Саме у той час у Дніпровсько-Дністровському межиріччі з'явилися войовничі племена угрів, які утворили тут своє державне об'єднання – Етелькюзу. Вони, ймовірно, і були тими небезпечними варварами, що перекрили традиційний водний шлях з Візантії до Русі через Чорне море і Дніпро. Як дізнаємося з повідомлення Пруденція, навесні наступного 839 р. імператор Теофіл відправив руських послів у супроводі візантійських високопосадовців до імператора франків, якому написав листа з проханням дозволити послам повернутися додому через його володіння.

Прийом руських послів імператором Візантії вже є свідченням високого політичного статусу їхнього володаря і держави. А те, що Теофіл проявив турботу про безпеку руських послів, свідчить про велику зацікавленість Візантії у відносинах з Руссю. Зважаючи на авторитет і прохання візантійського імператора, правитель франків також прийняв руських послів. Літописець Людовика Благочестивого зафіксував самоназву народу "рос". Пруденцій особливу увагу акцентує на титулі руського володаря. Називаючи його королем, він водночас вказує на ще один його титул – хакан. Відомо, що у середньовіччі особливе значення надавалося титулам правителів, у яких відображався певний політичний статус їхніх держав. Королями у той час в Європі називали володарів незалежних держав, а тюркський титул "хакан" відповідав європейському імператорському і означав абсолютного володаря, якому підкорялося багато племен, що управлялися намісниками" (Галкина, 2002, с.50). В першій половині IX ст. він міг бути тільки у правителя держави, сусідом якої була Хозарія, і наголошував на його рівності з хозарським каганом та незалежності від нього. Отже, запис Бертинської хроніки під 839 р. свідчить про існування у той час сильної і незалежної Руської держави, правитель якої мав імператорський титул хакана.

Введена до наукового обігу у XVIII ст. Готлібом Байером Бертинська хроніка, як правило, не акцентувалася прихильниками норманської теорії, оскільки порушувала схему утворення Русі, що базувалася на літописній легенді 862 р. про прикликання варягів. З позицій норманської теорії не мав логічного пояснення також тюркський титул володаря Русі "хакан", зовсім не характерний для Північної Європи, зокрема Скандинавії, віддаленої на тисячу кілометрів від тюркського світу. Густав Еверс, опонуючи норманістам, вказував, що "каган зовсім не відомий в Швеції, шведи і франки знали один одного поіменно задовго до прибуття посольства в Інгельгейм" (Эверс, 1825–1826, с.116). Інформація Бертинської хроніки, по-суті, спростовує літописну версію і засновану на ній норманську теорію утворення Русі, оскільки засвідчує існування Руської держави на кілька десятиліть раніше, ніж відбулося так зване прикликання варягів. Про небезпеку для норманістів свідчень Пруденція писав Дмитро Іловайський: "Якщо припустити, що в 839 р. на півдні (Східної Європи) існував на-

род Русь, керований хаханом, то норманська теорія має бути ліквідована” (Иловайский, 1996, с.88).

Попри хронологічні розбіжності між літописною версією утворення Русі і повідомленням Бертинської хроніки, Г. Байєр інтерпретував інформацію Пруденція з позицій норманізму. Німецький історик акцентував увагу на тому, що послі “від народу рос” назвалися свеонами (sveonum), а це, на його думку, означало, що вони були шведами і підтверджувало норманську (шведську) версію походження Русі. Ідеї Г. Байєра розвинули датські дослідники Вільгельм Томсен і Адольф Стендер-Петерсен – автори теорії про заснування шведами Руського каганату на верхній Волзі наприкінці VIII–на початку IX ст. (Томсен, 1955, s.165–187).

Повідомлення Пруденція про те, що послі від народу рос були свеонами лише доводить, що вони не були русами. Їх етнічне походження в даному випадку не має особливого значення. Головне, що зафіксувала Бертинська хроніка – це ступінь державного розвитку росів, які направили свою дипломатичну місію до Візантії, а потім їй довелося побувати ще й у імператора франків в Ингельгеймі. Свого часу М. Грушевський, пояснюючи цей епізод хроніки Пруденція, вказував, що зазначені свеони (незалежно від їх походження. – Авт.) були лише найманцями на службі у руського кагана (Грушевський, 1991, с.397–399). Такий погляд поділяють і сучасні дослідники. Так, на думку провідного німецького археолога й історика-славіста Й. Геррмана, повідомлення Бертинської хроніки є тільки доказом того, що “в Київській Русі скандинави вступали на службу до княжої дружини” (Херрман, 1986, с.397–399).

Оскільки свідчення про існування Русі в першій половині IX ст. спростовують традиційну норманську теорію її утворення, історики-норманісти намагаються дискредитувати ранні середньовічні джерела. Так, вони заперечують датування першою половиною IX ст. творів, у яких згадуються руси, зокрема “Книги шляхів і держав” Ібн-Хордадбега (Новосельцев, 2000, с.360–366). Коли ж датування не викликає жодних заперечень, як у ситуації з Бертинськими анналами, називають їх інформацію сумнівною, а Руський каганат – “не більше ніж історіографічним фантомом” (Петрухин, 2001, с.127–142). При цьому у них не виникає жодних сумнівів щодо достовірності легенди про прикликання варягів, яку, як вже давно довели дослідники, вставив в літописний текст пізніший редактор, сфальсифікувавши таким чином історію утворення Русі.

Більшість представників сучасного норманізму, визнаючи джерельну цінність Бертинської хроніки і наслідуючи Г. Байєра, трактують її як доказ існування норманського Руського каганату вже у першій половині IX ст. Вони ігнорують той очевидний факт, що Пруденцій, вказавши, що послі назвалися свеонами, тим самим наголошує, що вони не належали до народу рос, який представляли. Отже, якщо визнавати свеонів шведами, то треба також визнавати, що шведи і руси в хроніці виступають як різні народи, тобто, руси не були шведами, на чому наполягають норманісти.

Неоднозначною є також шведська версія походження послів, а переклад слова “sveonum” як шведи (назва яких походить від германського племені свебів) є недопустимою модернізацією тексту. На думку дослідників, франки, які добре знали шведів, не могли переплутати свебів, тобто шведів, і свеонів (Фомин, 2005, с.383). Підозріле ставлення Людовика Благочестивого до послів-свеонів також свідчить не на користь шведської версії їх походження. Адже імператор франків добре знав шведів, оскільки у 829 р. на прохання їхнього короля відрядив до Бірки християнську місію єпископа Ансгарія. Вона тривала три роки, Ансгарій мав особисту зустріч з шведським коро-

лем Б'єрном (Бременский, 2011, с.19), тобто, він був добре поінформований про політичну ситуацію у країні і, мабуть, знав би про засновану шведами у Східній Європі державу Русь, коли б така "шведська Русь" насправді існувала. Від Ангсарія правитель франків отримував інформацію про Швецію і про інші скандинавські країни, за якими франки постійно стежили, побоюючись морських набігів норманів. І вже напевно після завершення місії в 832 р. Ангсарій докладно відзвітував Людовику Благочестивому про свою діяльність і доповів все, що дізнався про скандинавських правителів і скандинавські народи. Проте, як повідомляє Пруденцій, відповідь послів, які назвалися свеонами, насторожила Людовика Благочестивого, який запідозрив їх у шпигунстві. Таку реакцію імператора можна пояснити тим, що свеони, які представляли Русь, не були шведами, яких Людовик добре знав. На це свого часу вказав Густав Еверс, який вважав, що якщо б послі були шведами, то вони б назвалися норманами, іменем, яким франки звикло називали всіх скандинавів (Эверс, 1825–1826, с.116–119).

Не було б нічого дивного, якби послами русів були германці – свеби, одне з найбільших германських племен, назва якого стала самоназвою німців (шваби) і від якої походить назва шведів. Войовничі свеби здавна сусідили з дунайськими слов'янами і свеби-найманці могли служити в дружинах руських князів. Після переселення на захід і північ континенту якась їх частина могла залишитися у Подунав'ї, де їх у VI ст. ще застав Йордан. Тоді настороженість Людовика Благочестивого пояснюється звичайною обережністю, адже посольства здавна виконували також шпигунські функції. Однак є підстави сумніватися і у германському походженні свеонів Бертинської хроніки. Античні автори, зокрема римський історик Корнелій Тацит, розрізняли германське плем'я свевів (свербів) і свеонів. За даними Тацита, в його час свеби жили на Рейні, а свеони – "серед океану (Балтійського моря) за руг'ями і лемовіями" (Тацит, гл. 44). На думку А. Кузьміна, назви "свеони" і "свеви" від початку означали різні етноси, однак пізніше вони часто "ніби зливалися під пером німецьких авторів і сприймалися як ідентичні" (Кузьмин, 2003, с.315). У німецьких хроніках IX ст. свеонами (свенонами) називаються не лише германці, а й інші племена південного балтійського узбережжя, Верхнього Дунаю та Рейну (Святный, 1844, с.22; Морошкин, 1842, с.112). На думку А. Сахарова, згадані у хроніці свеони були або баварськими швабами, або сварінами давніх авторів чи сварами Географа Ровенського, що жили на південному узбережжі Балтики (Сахаров, 2010, с.149). Отже, немає підстав під свеонами розуміти виключно шведів, оскільки цим іменем античні і середньовічні автори позначали різні народи балтійського узбережжя, зокрема й острівних балтійських слов'ян. Вони у той час славилися не лише торгівлею, а й піратством, що могло викликати підозри у Людовика Благочестивого, і могли поступати на службу до правителя Русі, з якою слов'яни Балтійського Помор'я підтримували тісні зв'язки.

Прийняття руських послів візантійським імператором і на його особисте прохання – імператором франків є не лише переконливим свідченням існування на той час Руської держави, а й доказом її важливої військово-політичної та торговельної ролі, оскільки Візантія підтримувала дипломатичні відносини тільки з тими державами, у військово-політичному або торговельному союзі з якими була дуже зацікавлена. На час відрядження зазначеного посольства руський правитель (каган) уже мав достатній військовий потенціал і матеріальні ресурси, аби спробувати домовитися з наймогутнішою імперією. Руси в той час панували над багатьма племенами Центрально-Східної Європи, вони тримали в своїх руках міжнародну торгівлю хутром і були головними його пос-

тачальниками в арабські країни. Русь також могла виставити значні військові сили і мала морський флот, необхідний для торгівлі і військових операцій.

На думку А. Сахарова, “руське посольство з’явилося у Візантії в той час, коли в Причорномор’ї зав’язується вузол складних міжнародних протиріч, і Візантія намагається посилити свій вплив на північних берегах Чорного моря” (Сахаров, 1980, с.43). Несприятливою для Візантії ситуацією, що склалася у Чорноморському регіоні внаслідок посилення арабської загрози, вирішила скористатися Русь, щоб домогтися від імперії торговельних поступок. Вона прагнула розвивати з нею торгівлю без посередництва хозарів, угрів та візантійських кримських колоній. На думку дослідника, поява руського посольства в Константинополі, а згодом і в королівстві франків вказує на новий етап розвитку руської державності (Сахаров, 1980, с.46).

Про те, що Русь в першій половині IX ст. була самостійною і сильною державою, свідчить також інформація Баварського Географа (“Опис міст і областей на північ від Дунаю”). У ньому руси згадуються як головний незалежний народ на землях між хозарами та уграми (Баварський Географ, 2010, с.29). Автор дає чітку географічну локалізацію Русі середини IX ст. у Центрально-Східній Європі. На думку Й. Геррмана, таку інформацію автор міг отримати після прийому руського посольства у 839 р., під час якого Людовик Благочестивий докладно розпитав послів про їхню країну. Автор “Баварського Географа” називає русів незалежними (“Fresiti”), керівними людьми (“Forsderen liudi”), тобто, головним народом (Херрман, 1988, с.92), що підтверджує їх домінуючу роль в державному об’єднанні Русь. Висловлені деякими російськими істориками припущення, що в Баварському Географі помилково вказано “Forsderen liudi” (керівні люди) замість “Foristari liudi” (лісові люди), а отже, терміном “Fresiti” нібито позначено полян, тобто, людей, що живуть на землях, звільнених від лісу (Див.: Седов, 2002, с.268; Назаренко, 1993, с.43), є сумнівним і аж надто довільним трактуванням джерела.

До того ж часу – до середини IX ст. – відноситься й повідомлення арабського географа аль-Йа’кубі про звернення кавказького народу санарійців, яким загрожував арабський полководець Буга Старший, за допомогою до трьох наймогутніших володарів, зокрема, й до володаря слов’ян, яким міг бути у той час тільки правитель Русі. Отже, у IX ст. західноєвропейським і арабським авторам руси були відомі як домінуюче слов’янське плем’я в Руській державі, правитель якої мав імператорський титул хакана. У середньовічних письменників немає жодного натяку на те, що руси були не місцевим, а прийшлим населенням на півдні Східної Європи. Вони ніяк не пов’язують їх із європейською Північчю, зокрема з Балтикою і Скандинавією. До XI ст. цей регіон був зовсім не відомий арабським письменникам зі східних провінцій халіфату, і вони лише повторювали напівлегендарні повідомлення Птоломея про Північне море. Першим в XI ст. Балтійське море згадує Біруні. Він називає його морем Варанк (тобто Варязьким). На думку дослідників, інформацію про море Варанк Біруні отримав не по Волзькому шляху (Галкина, 2002, с.20).

Інформацію писемних джерел про існування Руської держави в першій половині IX ст. підтверджують також археологічні джерела. Важливі докази входження у той час до Руського каганату Лівобережного лісостепового і степового регіону дає нова руська версія найбільш розвинутої у VIII–IX ст. у східноєвропейському регіоні салтівсько-маяцької культури (далі – СМК). Дискусії про приналежність СМК тривають з часу її відкриття на початку XX ст. Туре Арне і Мартін Фрідріх Аренд намагалися довести скандинавське походження СМК, однак через відсутність аналогій з культу-

рами Скандинавії їх версія не отримала підтримки. В радянській історіографії утвердилася хозарська версія походження салтівсько-маяцької культури (Винников и Плетнева, 1998; Новосельцев, 1990; Плетнева, 1986; 1967; Артамонов, 1958; 1962). У працях С. Плетнєвої вона визначається як державна культура Хозарського каганату. Така інтерпретація розширює володіння Хозарії ледь не до лівого берега Дніпра, що суперечить інформації писемних джерел, які локалізують її в основному на Північному Кавказі, між Нижньою Волгою і Нижнім Доном (Рыбаков, 1982; с.257; 1953, с.128–150).

Хозарська інтерпретація СМК спростовується також археологічними джерелами. Навіть її прихильники визнають суттєві відмінності пам'яток СМК в межиріччі Дінця і Дону від хозарських пам'яток у Пониззі Волги, де розташовувалися основні території каганату (Ляпушкин, 1961; 1958, с.85–150; Мерперт, 1951). Опоненти хозарської версії протиставили їй гіпотезу про аланське походження пам'яток Подоння (Березовец, 1970, с.59–74; Афанасьев, 1987; 1993, с.123–150).

Сучасні дослідники, зокрема О. Галкіна і С. Цветков, вважають, що знахідки численних білокам'яних городищ (збереглося 25) у верхів'ях Сіверського Дінця, Оскола і на Середньому Доні вказують на існування тут "самостійної торговельної держави, через яку йшла самостійна магістраль" (Цветков, 2010, с.83; Галкіна, 2002, с.222). Вони наголошують, що в жодному іншому регіоні Східної Європи немає стільки кам'яних фортець VIII–IX ст., які, на їхню думку, збудували не хозари, а руси. Вагомим доказом руського будівництва дослідники вважають розташування фортифікацій на Правобережжі Дону. Хозари для посилення своїх рубежів мали б будувати укріплення на лівому березі (як Саркел), щоб ріка становила додаткову перешкоду. Найбільший з правобережних замків – Цимлянське Правобережне городище (затоплене Цимлянським водосховищем) – було у той час найбільшою фортецею Східної Європи. Його площа (200 x 215 м) перевершувала площу Саркела, збудованого пізніше на лівому березі Дону. Технологія його будівництва, як і інших правобережних фортець, також суттєво відрізнялася від тієї, яку використали будівельники Саркела (див.: Флеров, 2010; 1996, с.100–113; 1994, с.441–516). Обидва городища стояли там, де була найменша відстань між Доном і Волгою. Вони мали охороняти і контролювати волзько-донський волок трансконтинентальної магістралі.

Суттєві відмінності пам'яток СМК в межиріччі Дінця і Дону від пам'яток у Пониззі Волги не дають підстав констатувати розвиток в цих ареалах єдиної культурної традиції. На думку дослідників, в Донецько-Оскольському районі існував великий ремісничий центр, зокрема осередок чорної металургії. Вони вказують на помітний зв'язок ремісничих технологій салтівців з попередніми місцевими археологічними культурами. Так, сіролощений посуд салтівців, виготовлений на гончарному крузі, продовжує традицію черняхівської культури, а металургійні горни мають аналоги у слов'янській пеньківській культурі. Оскільки технологія будівництва горнів є етновизначальною ознакою (як і кераміка), О. Галкіна, відзначаючи її подібність у пеньківських і салтівських племен, припускає, що або руси-салтівці були нащадками пастирських гончарів і металургів, тобто, слов'янських пеньківських племен, у яких перейняли будівництво горнів, або салтівська культура є на два століття давнішою, аніж прийнято вважати (Галкіна, 2002, с.56).

Спільні етновизначальні ознаки пеньківської і СМК, на чому наголошує О. Галкіна, суперечать її підсумковим висновкам про аланське походження русів. Відзначені спільні риси обох культур підводять до логічного висновку, що салтівська культура,

як і пенківська, була слов'янською, а отже, її носії – руси – також є слов'янським племенем.

В ареалі СМК, в межиріччі Сіверського Дінця і Дону, виявлені численні скарби срібла, які, крім арабських дирхемів, містять монети місцевого карбування, найпізніші з яких датуються 837–838 рр. Монети місцевого карбування разом з куфічними дирхемами були знайдені на території Правобережного Цимлянського городища, що свідчить про його роль як торговельного стану на Донському водному шляху. Вони виявлені також у Девицькому скарбі, знайденому в XIX ст. у Воронежській губернії. Скарб налічує 299 монет, з яких більше чверті (86) становлять монети місцевого карбування. Вони подібні до арабських дирхемів, але виготовлялися з якіснішого срібла і мають більшу вагу. На монетах є рунічний напис і тризуб (Галкіна, 2002, с.48–50). Дослідники вказують, що напис зроблений не скандинавськими рунами, а знаками, які використовувалися в цьому регіоні ще з сарматських часів. Прихильники хозарської версії СМК вважають, що місцеві монети були хозарського карбування (Див.: Быков, 1974). Однак картографування знахідок свідчить, що вони не пов'язані з хозарськими землями. Всі монети виявлені в Донсько-Донецькому межиріччі, тоді як на території Хозарії – в Нижньому Поволжі – не знайдено жодного скарбу чи окремих монет місцевого карбування. Тому дослідники спростовують версію їх хозарського карбування і стверджують, що монети карбували руси. Вони вказують, що карбування монети є характерною ознакою виробничої економіки, а Хозарія у той час жила в основному за рахунок транзитної торгівлі і не мала потреби у власній монеті (Седов, 2002, с. 291; Кропоткин, 1968, с.72–79; Фасмер, 1933, с.473–484). Функціонування монетного двору і карбування русами власної монети є ще одним переконливим свідченням існування Руської держави в першій половині IX ст.

Аналіз свідчень середньовічних писемних та археологічних джерел дає підстави для висновку, що руси були одним із слов'янських племен, яке відзначалося чисельністю і могутністю. Близько VI ст., коли про них вперше згадують давні автори, вони входили до полянського племінного об'єднання. Очоливши його, руси підкорили численні слов'янські племена Центрально-Східної Європи, які під їх егідою увійшли до Руської держави. Вже на початку IX ст. підвладна їм територія за розміром зрівнялася з територіями Візантійської і Франкської імперій, а згодом і перевершила їх. Інформація візантійських, західноєвропейських і арабських письменників, а також археологічні та нумізматичні джерела не лише переконливо доводять існування Руської держави в першій половині IX ст., а й свідчать про її вагомий роль у той час у міжнародній торгівлі та вихід на міжнародну політичну арену. Похід Аскольда на Константинополь у 860 р. був не початком, а фіналом першого етапу русько-візантійських відносин і утвердження Русі на європейській політичній арені (Толочко, 1996, с.52). У другому посланні патріарха Фотія, написаному у 867 р. після Аскольдового хрещення, уже не говориться про русів у тому зневажливому тоні, який виражав загальне ставлення Візантії до язичників – вони характеризуються як “народ, який (був) так часто багатьма возвеличений і який, підкоривши навколишні народи і маючи про себе дуже високу думку, підняв зброю на Римську державу” (Голубинский, 1880, с.32). Оскільки в першій половині IX ст. Русь уже добре знали в арабському світі і у Візантії як сильну морську торговельну державу, то початок її формування, очевидно, відноситься до ранішого періоду – до VIII або навіть VII ст., на що свого часу вказував Михайло Грушевський (1991, с.395). Витоки ж руської державності й українських державотворчих процесів сягають іще давніших часів – середини першого тисячоліття.

Список послань

- Абаев, В. И., 1973. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*, 2. Москва: Советская энциклопедия.
- Агеева, Р. А., 1990. *Страны и народы: происхождение названий*. Москва: Наука.
- Ал-Идриси, 2009. Отрада страстно желающего пересечь землю. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 3. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке.
- Ал-Мас'уди. Золотые копи и россыпи самоцветов. В: *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 3. с.110–119.
- Артамонов, М. И., 1958. *Саркел-Белая вежа. Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва–Ленинград: ИА СССР.
- Артамонов, М. И., 1962. *История хазар*. Москва: Издательство Государственного Эрмитажа.
- Артамонов, М., 2002. *История хазар*. Изд-е 2-е. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского ГУ.
- Афанасьев, Г. Е., 1987. *Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII–X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры)*. Москва: Наука.
- Афанасьев, Г. Е., 1993. *Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона*. Москва: Наука.
- Баварский Географ, 2010. (Описание городов и областей к северу от Дуная). В: *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 4: Западноевропейские источники. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке.
- Багрянородный, К., 1991. *Об управлении империей*. Перевод с греч. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. Москва: Наука.
- Бейлис, В. М., 1986. Арабские авторы IX–X в. о государственности и племенном строе народов Европы. В: *Древнейшие государства на территории СССР*. 1985. Москва: Наука.
- Березовец, Д. Т., 1970. Про ім'я носіїв салтівської культури. *Археологія*, 24. Київ.
- Боровский, Я. Е., 1988. Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе русов в VII в. на Царьград. В: *Древности славян и Руси*. Москва: Наука.
- Брайчевський, М. Ю., 1961. К истории расселения славян на византийских землях. *Византийский временник*, 19.
- Брайчевський, М. Ю., 1999. Коли і як виник Київ. В: М. Ю., Брайчевський. *Вибрані твори*. Київ–Нью-Йорк: Видавничий дім “КМ Академія”.
- Брайчевський, М. Ю., 2002. *Походження слов'янської писемності*. 2-е вид. Київ: Видавничий дім “КМ Академія”.
- Бременский, А., 2011. Деяния епископов Гамбургской церкви. Пер. с латин. В: *Славянские хроники*. Москва: СПСЛ “Русская панорама”.
- Быков, А. А., 1974. Из истории денежного обращения Хозарии в VIII–IX вв. В: *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*, 3. Москва: Наука.
- Васильевский, В. Г., 1888. Древняя торговля Киева с Регенсбургом. *Журнал министерства народного просвещения*, 257.
- Васильевский, В. Г., 1893. Житие св. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. В: *Русско-византийские исследования*, 2. Санкт-Петербург: Издательство Императорской Академии Наук.

- Винников, А. З. и Плетнева С. А., 1998. *На северных рубежах Хозарского каганата. Маяцкое поселение*. Воронеж: Издательство Воронежского университета.
- Вілкул, Т. Л., 2015. *Літопис і хронограф. Студії з текстології домоногольського кийівського літописання*. Київ: Інститут історії НАН України.
- Войтович, Л. В., 2010. Вічні дискусії навколо етноніма Русь. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 13. Львів.
- Войтович, Л. В., 2011. *Галицько-Волинські етюди*. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський.
- Галкина, Е. С., 2002. *Тайны Русского каганата*. Москва: Вече. Електронна бібліотека. Доступно: www.litmir.me/br/ [Дата звернення: 21 вересня 2020]
- Гаркави, А. Я., 1871. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.)*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.
- Геденов, С. А., 1862. *Отрывки из исследования о варяжском вопросе*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук.
- Голубинский, Е., 1880. *История русской церкви*, 1. Москва: Типограф. Э. Лиснер и Ю. Роман.
- Горский, А. А., 1989. Проблема происхождения названия Русь в современной советской историографии. *История СССР*, 3.
- Греков, Б. Д., 1949. *Киевская Русь*. Москва: Учпедгиз.
- Грот, Л. П., 2013. *Призвание варягов. Норманы, которых не было*. Москва: Алгоритм.
- Грушевський, М. С., 1991. *Історія України-Руси*, 1. Київ: Наукова думка.
- Грушевський, М. С., 2002. Вступний виклад з Давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. В: *Михайло Грушевський. Твори у 50 томах*, 1. Львів: Світ.
- Диба, Ю., 2014. *Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях Х століття. (Міждисциплінарні нариси ранньої історії Русі-України)*. Львів: "Колір ПРО".
- Дьяконов, А. П., 1939. Известия Псевдо-Захарии о древних славянах. *Вестник древней истории*, 4.
- Дьяконов, А. П., 1946. Известия Иоана Эфесского и сирийских хроник о славянах VI–VII вв. *Вестник древней истории*, 1.
- Житие Стефана Сурожского. Текст и переводы. В: Могарычев Ю. М., Сазанов А. В., Степанова Е. В. и Шапошников А. К. *Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени*, с.11–76.
- Забелин, И. Е., 1876. *История русской жизни с древнейших времен*, 1. Москва: Типография Грачева.
- Ибн Русте, 2009. Книга дорогих ценностей. В: *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 3. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке.
- Ибн Хордадбех, 1986. *Книга путей и стран*. Пер. с араб., коммент, исслед. Н. Веллихановой. Баку: ЭЛМ.
- Иванов, С. А., 2005. Древнеармянское Житие Стефана Сурожского и хазары. В: *Хазары, евреи и славяне*, 16. Иерусалим–Москва: Гешарим / Мосты культуры.
- Иванов, С. А., Литаврин, Г. Г. и Ронин, В. К., 1995. *Свод древнейших письменных известий о славянах (VII–IX вв.)*, 2. Москва: Восточная литература.
- Иловайский, Д. И., 1996. *Начало Руси*. Москва: Алгоритм.

Иордан. “О происхождении и деяниях гетов”. *Getica*. Москва: Издательство восточной литературы. Ключевский, В. О., 1988. *Сочинения в девяти томах*, 1. Москва: Мысль.

Коковцев, П. К., 1932. *Еврейско-хазарская переписка в X веке*. Ленинград: Издательство АН СССР.

Коновалова, И. Г., 2008. Древнейший титул русских князей “каган”. В: *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2005. Москва: Индрик.

Котигорошко, В. Г., 2005. Населення верхнього Потисся в VI–IX ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 8.

Котигорошко, В. Г., 2008. *Верхнє Потисся в давнину. 1000 000 років тому – X сторіччя н. е.* Ужгород: Карпати.

Крип'якевич, І., 1999. *Галицько-Волинське князівство*. Львів: Місіонер.

Кропоткин, В. В. О топографии кладов куфических монет IX в Восточной Европе. В: *Древняя Русь и славяне*, с.111–117.

Кропоткин, В. В., 1968. Новые материалы по истории денежного обращения в Восточной Европе в конце VIII–первой половине IX в. В: *Славяне и Русь*. Москва: Наука, с.72–79.

Кузенков, П. В., 2003. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках. В: *Древнейшие государства восточной европы. 2000. Проблемы источниковедения*. Москва: Индрик, с.3–172.

Кузьмин, А. Г., 1977. *Начальные этапы древнерусского летописания*. Москва: Издательство МГУ.

Кузьмин, А. Г., 2003. *Начало Руси. Тайны рождения русьского народа*. Москва: Алтейя.

Куник, А. и Розен, В., 1878. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах, 1. В: *Приложение к XXXII тому Записок Императорской академии Наук*. Санкт-Петербург.

Кучкин, В. А., 1995. Русская земля по летописным данным XI–первой трети XIII в. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1992–1993*. Москва: Наука.

Литаврин, Г. Г., 1967. *История Византии*, 2. Москва: Наука.

Литаврин, Г. Г., 2000. *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX–начало XII вв.)*. Санкт-Петербург: Алтейя.

Ловмянский, Г., 1985. *Русь и норманы*. Москва: Прогресс.

Ляпушкин, И. И., 1958. Памятники салтовской культуры в бассейне Дона. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 62. Москва: Издательство Академии наук СССР, с.85–150.

Ляпушкин, И. И., 1961. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. В: *Материалы и исследования по археологии СССР*, 104. Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

Мельникова, Е. А., 2009. “Орозий короля Альфреда”. В: *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 5. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке.

Мерперт, Н. Я., 1951. О генезисе салтовской культуры. *Краткие сообщения Института материальной культуры*, 36.

Морошкин, Ф. Л., 1842. *Историко-критическое исследование о русах и славянах*. СПб: типография К. Вингебера.

Назаренко, А. В., 1980. Об имени “Русь” в немецких источниках. *Вопросы языкознания*, 5. с.40–57.

Назаренко, А. В., 1984. Имя “Русь” и его производные в немецких актах (IX–XIV вв.). В: *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1982. Москва: Наука, с.86–129.

Назаренко, А. В., 1993. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков*. Москва: Наука.

Назаренко, А. В., 1993. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков*. Москва: Наука.

Назаренко, А. В., 2001. О древнейших упоминаниях Руси в западноевропейских текстах. В: А. В., Назаренко. *Древняя Русь на международных путях*. Москва: Языки русской культуры, с.11–50.

Насонов, А. Н., 1951. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. Москва: Издательство Академии Наук СССР.

Нидерле, Л., 1956. *Славянские древности*. Перевод с чешского Т. Ковалевой и М. Хазанова. Москва: Издательство иностранной литературы.

Новосельцев, А. П., 1967. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX веков. В: *Древнерусское государство и его международное значение*. Москва: Наука.

Новосельцев, А. П., 1986. “Худуд ал-алам” как источник о странах и городах Восточной Европы. *История СССР*, 5, с.90–103.

Новосельцев, А. П., 1990. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. Москва: Наука.

Новосельцев, А. П., 1993. “Мир истории” или миф истории? *Вопросы истории*, 1.

Новосельцев, А. П., 2000. Арабский географ IX в. Ибн-Хордадбех о Восточной Европе. В: *Древнейшие государства Восточной Европы*, 1998. Москва.

Новосельцев, А. П., Пашуто, В. Т., Черепнин, Л. В. и др., 1965. *Древнерусское государство и его международное значение*. Москва: Наука.

Носов, Е. Н., 1990. *Новгородское (Рюрикове) городище*. Ленинград: Наука.

Осада Константинополя скифами, кои суть русские и поход императора Ираклия в Персию, 1900. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 27, с.1–64.

Пасхальная хроника, 1995. В: *Свод древнейших письменных известий о славянах*, 2. Москва: Восточная литература.

Пауль, А., 2016. *Балтийские славяне от Рерика до Старигарда*. Перев. с нем. И. В. Дьконов. Москва: Книжный мир. Электронна бібліотека. Доступно: books-burg.net/book.php [Дата звернення: 29 серпня 2020]

Петрухин, В. Я., 2001. “Русский каганат”, скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии. В: *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1999. Москва: Восточная литература РАН, с.127–142.

Пигулевская, Н. В., 1952. Имя Рус в сирийском источнике VI в. В: *Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия*. Москва: Наука. с.42–48.

Плетнева, С. А., 1986. *Хазары*. Москва: Наука.

Повесть временных лет, 2012. Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Санкт-Петербург: Вита Нова.

Прицак, О. И., 1991. Происхождение названия Rus/Ros. *Вопросы языкознания*, 6.

Прицак, О., 1997 *Походження Русі*, 1. Київ: Обереги.

Прокопий из Кесарии, 1950. *Война с готами*. Перев. с греч. С. П. Кондратьева. Москва: Наука.

- Рыбаков, Б. А., 1953. Древние русы. (К вопросу об образовании ядра русской народности). *Советская археология*, 17.
- Рыбаков, Б. А., 1953. К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси. *Славянская археология*, 18, с.128–150.
- Рыбаков, Б. А., 1982. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* Москва: Наука.
- Рыбаков, Б. А., 1984. *Мир истории. Начальне века русской истории.* Москва: Молодая гвардия.
- Сахаров, А., 1980. *Дипломатия Древней Руси. IX–первая половина X в.* Москва: Мысль.
- Седов, В. В., 1995. *Славяне в раннем средневековье.* Москва: Институт археологии РАН.
- Седов, В. В., 2002. *Славяне. Историко-археологическое исследование.* Москва: Языки славянской культуры.
- Симокатта Феофилакт, 1995. История. В: *Свод древнейших письменных известий о славянах*, 2. Москва: Восточная литература.
- Стурлусон, С., 1980. *Круг земной. Сага об Олафе сыне Трюггви.* [online] Доступно: <http://norgoen.info/src/konung/heimskringla/olaf-tr/ru.html> [Дата звернення: 29 серпня 2020]
- Сойер, П., 2006. *Эпоха викингов.* Пер. с англ. А. П. Санина. СПб.: Евразия.
- Тацит Корнелий. *Сочинения в 2-х т., 1. Анналы. Малые произведения*, 1993. Пер. с лат. и ком. А. С. Бобовича. Москва: Ладомир. Электронна бібліотека Якова Кротова. Доступно: yakov.works/akts/02/01/tacit-01.htm [Дата звернення: 20 серпня 2020]
- Тацит П. К. О происхождении германцев и местоположении Германии. В: *П. К. Тацит. Сочинения в 2-х т., 1.*
- Тебеньков, М. М., 1894. *Происхождение Руси.* Тифлис: Типография “Кавказ”.
- Тихомиров, М. Н., 1947. Происхождение названия “Русь” и “Русская земля”. *Советская этнография*, 6–7, с.60–81.
- Тихомиров, М. Н., 1962. *Начало Русской земли.* Вопросы истории, 9, с.41–43.
- Толочко, П. П., 1996. *Київська Русь.* Київ: Абрис.
- Толочко, П. П., 1997. Традиції державно-політичного розвитку в Україні. В: П. П., Толочко. *Від Русі до України.* Київ: Абрис, с.35–36.
- Томсен, В., 1891. *Начало русского государства.* Москва: Университетская типография.
- Томсен, В., 1955. *Начало Русского государства.*
- Трубачев, О. Н., 1997. *В поисках единства. Взгляд филолога на проблему истоков Руси.* Москва: Наука.
- Фасмер, Р. Р., 1933. Об издании новой топографии находок куфических монет в Восточной Европе. *Известия АН СССР*, 6–7 (4), с.473–484.
- Феофан Исповедник, 1995. Всемирная хроника с 284 г. до 813-814 гг. В: *Свод древнейших письменных известий о славянах*, 2. Москва: Восточная литература, с.248–257.
- Флеров, В. С., 1996. Правобережная Цимлянская крепость. *Российский архив*, 1.
- Флеров, В., 1994. Правобережное Цимлянское городище в свете раскопок 1987–1988, 1990 годов. *Материалы археологии, истории и этнографии*, 4. Симферополь: Таврия.
- Флеров, В., 2010. “Города” и “замки” хозарского каганата. *Археологическая реальность.* Москва: Мосты культуры.

Фомин, В. В., 2005. *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу*. Москва: Русская панорама.

Херрман, Й., 1986. *Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона. Славяне и скандинавы*. Перевод с нем. Е. А. Мельниковой. Москва: Прогресс.

Херрман, Й., 1988. Ruzzi, Forsderen liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского Географа” (первая половина IX в.). В: *Древности славян и Руси*. Москва: Наука.

Херрман, Й., 1988. К вопросу об исторических и этнографических основах Баварского географа (первая половина IX в.). В: *Древности славян и Руси*. Москва.

Цветков, С. В., 2010. *Поход руссов на Константинополь в 860 году и начало Руси*. Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр “БЛИЦ”.

Шаскольский, И., 1967. *Вопрос о происхождении имени “Русь” в современной буржуазной науке. Критика новейшей буржуазной историографии*. Ленинград: Наука.

Шахматов, А. А., 1904. *Сказание о призвании варягов*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук.

Шахматов, А. А., 1908. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. Санкт-Петербург: Типогр. М. А. Александрова.

Шахматов, А. А., 1916. *Повесть временных лет*. Петроград: Императорская археологическая комиссия.

Щодра, О., 2017. “Звідки пішла Руська земля...”: історія та сучасні дискусії про походження Русі в російській історіографії. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск до 60-річчя професора О. Сухого*. Львів, с.235–254.

Щодра, О., 2019. Між норманізмом і антинорманізмом: проблема походження Русі у світлі писемних джерел. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*, 19–20. Львів, с.115–139.

Эверс, Г., 1825–1826. *Предварительные критические исследования для российской истории*, 1–2. Пер. с нем. М. Погодина. Москва: Университетский издательский дом.

Юрасов, М. Ю., 2013. Венгерский аноним о “порубежье рутенов” во время обречения родины мадярами в Среднем Подунавье. *Русин*, 3 (33).

Янин, В. Л., 2004. *Средневековый Новгород. Очерки археологии и истории*. Москва: Наука.

Annales Bertiniae. Prudentii Tresensis episcopi, annals a 835–861, 1925. W: *Monumenta Germaniae Historica*, 1: Annales et chronica aevi Carolini. Leipzig. 434 s.

Avenarius, A. K., 1974. *Die Avaren in Europa*. Bratislava: Veda.

Dlugosz, Ja., 1867. *Dziejow Polskich*, 1. Krakow: W Drukarni W. Kirchmayera.

Herrman, J., 1972. *Byzanz und die Slawen “am au Bersten Ende des westlichen Ozeans”*. KLIU.

Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego, 1, 1846. Warszawa: Nak. G. L. Gluksverga.

Lowmiański, H., 1963. *Początki Polski. Z dziejów słowian w I tysiącleciu n. e.*, 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Marguart, J., 1903. *Osteuropische und ostasiatische Streifzrüge. Etnologisch und historisch topografische Studien zur Geschichte*. Leipzig.

Stender-Petersen A. Das Problem des ältesten byzantinisch-rusisch-nordischen bewieungen. W: *X Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Roma*, 3, s.165–187.

References

- Abayev, V. I., 1973. *The historical and etymological dictionary of the Ossetian language*, 2. Москва: Sovetskaya entsiklopediya. (In Russian)
- Afanas'ev, G. E., 1987. *Population of the forest-steppe zone of the Middle Don basin in the VIII–X centuries. (Alan version of the Saltovo-Mayatsk culture)*. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Afanas'ev, G. E., 1993. *Don Alans: Social Structures of the Alano-Asso-Burtas Population of the Middle Don Basin*. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Ageeva, R. A., 1990. *Countries and peoples: the origin of names*. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Al-Idrisi, 2009. *The joy of a passionate desire to cross the world. Ancient Russia in the light of foreign sources*, 3. Moskva: Russkij Fond Sodejstvija Obrazovaniju i Nauke. (In Russian)
- Al-Mas'udi. Gold mines and placers of gems. In: *Ancient Russia in the light of foreign sources*, 3. s.110–119. (In Russian)
- Annales Bertinia. Prudentii Tresensis episcopo, annals a 835–861, 1925. In: *Monumenta Germaniae Historica*, 1: Annales et chronica aevi Carolini. Leipzig. 434 s. (In Latine)
- Artamonov, M. I., 1958. *Sarkel– Belaya Vezha. Materials and research on archeology of the USSR*. Moskva-Lenigrad: IA SSSR. (In Russian)
- Artamonov, M. I., 1962. *The History of the Khazars*. Moskva: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Jermitazha. (In Russian)
- Artamonov, M., 2002. *The History of the Khazars*. Second edition. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo GU. (In Russian)
- Avenarius, A. K., 1974. *Die Avaren in Europa*. Bratislava: Veda. (In German)
- Bagrjanorodnyj, K., 1991. *On the administration of the empire*. Trans. G. G. Litavrina, A. P., Novoseltsev. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Bavarian geographer, 2010. (Description of cities and regions north of the Danube). In: *Ancient Rus in the light of foreign sources*, 4: *Western European source* s. Moskva: Russkij Fond Sodejstvija Obrazovaniju i Nauke. (In Russian)
- Bejlis, V. M., 1986. Arab authors of the 9th – 10th century. about statehood and the tribal system of the peoples of Europe. In: *Ancient states on the territory of the USSR*. 1985. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Berezovec, D. T., 1970. *About the name of the bearers of Saltovskaya culture*. *Archeology*, 24. Kyiv. (In Ukrainian)
- Borovskiy, Ya. Ye., 1988. Byzantine, Old Slavonic and Old Georgian sources about the campaign of the Rus in the 7th century to Constantinople. In: *Antiquities of the Slavs and Russia*. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Brajchevs"kyj, M. Yu., 1961. *On the history of the settlement of the Slavs in the Byzantine lands*. *Byzantine chronography*, 19. (In Russian)
- Brajchevs"kyj, M. Yu., 1999. When and how Kyiv arose. In: M. Yu., Braichevsky. *Selected works*. Kyiv-N"yu-Jork: Vydavnychyj dim "KM Akademiya". (In Ukrainian)
- Brajchevs"kyj, M. Yu., 2002. *The origin of Slavic writing*. 2nd. ed. Kyiv–N"yu-Jork: Vydavnychyj dim "KM Akademiya". (In Ukrainian)
- Bremenskij, A., 2011. Acts of the Archbishops of the Hamburg Church. In: *Adam of Bremen, Helmold from Bosau, Arnold Lubeck. Slavic Chronicles*. Moskva: SPSL "Russkaja panorama". (In Russian)

- Bykov, A. A., 1974. From the history of money circulation in Khazaria in the VIII and IX centuries. In: *Eastern sources on the history of the peoples of South-Eastern and Central Europe*, 3. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Chronicle of Poland, Lithuania, Samogitia and all Russia* Maciej Strykowski, 1846, 1. Warszawa: Nak. G. L. Gluksverga. (In Poland)
- Code of the oldest written information about the Slavs*, 2, 1995. Moskva: Vostochnaja literatura. 593 p. (In Russian)
- Cvetkov, S. V., 2010. *The campaign of the Russians to Constantinople in 860 and the beginning of Rus*. Sankt-Peterburg: Russko-Baltijskij informacionnyj centr "BLIC". (In Russian)
- D'jakonov, A. P., 1939. News of Pseudo-Zechariah about the ancient Slavs. *Bulletin of ancient history*, 4. (In Russian)
- D'jakonov, A. P., 1946. The news of John of Ephesus and the Syrian chronicles about the Slavs of the 6th-7th centuries. *Bulletin of ancient history*, 1. (In Russian)
- Dlugosz, Ja., 1867. *Dziejow Polskich*, 1. Krakow: Drukarni, W. Kirchmayera. (In Poland)
- Dyba, Yu., 2014. *Homeland of St. Vladimir. Volyn land in the events of the tenth century. (Interdisciplinary essays on the early history of Rus-Ukraine)*. L'viv "Kolir PRO". (In Ukrainian)
- Easter Chronicle, 1995. In: *A collection of ancient written news about the Slavs*, 2. Moskva: Vostochnaja literatura, pp.75–83. (In Russian)
- Fasmer, R. R., 1933. *About the publication of a new topography of finds of Kufi coins in Eastern Europe*, 6–7 (4), pp.473–484. (In Russian)
- Flerov, V. S., 1996. Right-bank Tsimlyanskaya fortress. *Russian archive*, 1. (In Russian)
- Flerov, V., 1994. Right-bank Tsimlyanskoe settlement in the light of excavations in 1987–1988, 1990. In: *Materials of archeology, history and ethnography*, 4. (In Russian)
- Flerov, V., 2010. "Cities" and "castles" of the Khazar Kaganate. *Archaeological reality*. Moskva: Mosty kul'tury. (In Russian)
- Fomin, V. V., 2005. *Varangians and Varangian Rus. To the results of the discussion on the Varangian issue*. Moskva: Russkaja panorama. (In Russian)
- Galkina, E. S., 2002. *Secrets of the Rus' Khaganate*. Moskva: Veche. Electronic library. Available at: www.litmir.me/br/ [Accessed September, 21 2020] (In Russian)
- Garkavi, A. Ja., 1871. *Legends of Muslim writers about the Slavs and Rus' (from half of the 7th century to the end of the 10th century A. D.)*. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk. (In Russian)
- Gedeonov, S. A., 1862. *Excerpts from research on the Varangian question*. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk. (In Russian)
- Golubinskij, E., 1880. *The History of the Rus' Church*, 1. Moskva: Tipograf. Je Lissner i Ju. Roman. (In Russian)
- Gorskij, A. A., 1989. The problem of the origin of the name Rus in modern Soviet historiography. *History of the USSR*, 3. (In Russian)
- Grekov, B. D., 1949. *Kiev Rus*. Moskva: Uchpedgiz. (In Russian)
- Grot, L. P., 2013. *The Calling of the Varangians, or the Normans, who were not*. Moskva: Algoritm. (In Russian)
- Herrman, J., 1972. *Byzantium and the Slavs "at the far end of the western ocean"*. KLIO. (In German)

Herrman, J., 1986. *Slavs and Normans in the early history of the Baltic region. Slavs and Scandinavians*. Translated from German by E. A. Melnikova. Moskva: Progress. (In Russian)

Herrman, J., 1988. On the question of the historical and ethnographic foundations of the Bavarian geographer (first half of the 9th century). In: *Antiquities of the Slavs and Rus*. Moskva. (In Russian)

Herrman, J., 1988. *Ruzzi, Forsderen liudi. Fresiti. On the question of the historical and ethnographic foundations of the "Bavarian Geographer" (first half of the 9th century)*. *Antiquities of the Slavs and Rus*. Moskva: Nauka. (In Russian)

Hrushevs'kyj, M. S., 1991. *History of Ukraine-Russia*, 1. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)

Hrushevs'kyj, M. S., 2002. Introductory lecture on the Ancient History of Rus', delivered at Lviv University on September 30, 1894. In: *Mykhailo Hrushevsky. Works in 50 toms*, 1. L'viv: Svit. (In Ukrainian)

Ibn Ruste, 2009. *The Book of Expensive Values. Ancient Rus' in the light of foreign sources*, 3. Moskva: Russkij Fond Sodejstvija Obrazovaniju i Nauke. (In Russian)

Ibn, Hordadbeh, 1986. *Book of paths and countries*. Transl. from Arabic, commentary, research of N. Velikhanova. Baku: "Jelm". (In Russian)

Ilovajskij, D. I., 1996. *The Beginning of Rus'*. Moskva: Algoritm. (In Russian)

Ivanov, S. A., 2005. *Ancient Armenian Life of Stefan Surozhsky and the Khazars. Khazars, Jews and Slavs*, 16. (In Russian)

Janin, V. L., 2004. *Medieval Novgorod. Essays on Archeology and History*. Moskva: Nauka. (In Russian)

Jevers, G., 1825–1826. *Preliminary critical studies for Russian history*, 1–2. Translated from the German by M. Pogodin. Moskva: Universitetskij izdatel'skij dom. (In Russian)

Jordan. *About the origin and deeds of the Getae* Moskva: Izdatel'stvo vostochnoj literatury. (In Russian)

Jurasov, M. Ju., 2013. Hungarian anonymous author about the "borderland of the Ruthenes" during the acquisition of their homeland by the Magyars in the Middle Danube. *Rusin*, 3 (33). (In Russian)

Ključevskij, V. O., 1988. *Essays in nine volumes*, 1. Moskva: Mysl'. (In Russian)

Kokovcev, P. K., 1932. *Jewish-Khazar correspondence of the 10th century*. Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR. (In Russian)

Konovalova, I. G., 2008. The oldest title of the Rus' princes "kagan". In: *The oldest states of Eastern Europe*, 2005. Moskva: Indrik. (In Russian)

Kotyhoroshko, V. H., 2005. The population of the upper Potissya in the VI–IX centuries. *Archaeological research of Lviv University*, 8. (In Ukrainian)

Kotyhoroshko, V. H., 2008. *Upper Potissya in ancient times. 1000,000 years ago – X century AD*. Uzhhorod: Karpaty. (In Ukrainian)

Kropotkin V. V. On the topography of hoards of Kufic coins IX in Eastern Europe. In: *Ancient Rus' and Slavs*, pp.111–117. (In Russian)

Kropotkin V. V., 1968. *New materials on the history of monetary circulation in Eastern Europe at the end of the 8th – first half of the 9th century. Slavs and Rus'*. Moskva: Nauka, pp.72–79. (In Russian)

Kryp'yakevych, I., 1999. *Galicia-Volyn principality*. L'viv: Misioner. (In Ukrainian)

- Kuchkin, V. A., 1995. Rus' land according to chronicle data of the XI-first third of the XIII century. In: *The oldest states of Eastern Europe. 1992–1993*. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Kunik, A. and Rozen, V., 1878. News of Al-Bekri and other authors about Rus' and the Slavs. Part 1. *Appendix to the XXXII volume of the Notes of the Imperial Academy of Science*. Sankt-Peterburg. (In Russian)
- Kuzenkov, P. V., 2003. The march of 860 to Constantinople and the first baptism of Rus' in medieval written sources. In: *The oldest states of Eastern Europe. 2000. Problems of source studies*. Moskva: Indrik, pp.3–172. (In Russian)
- Kuz'min, A. G., 1977. *The initial stages of the ancient Rus' chronicle*. Moskva: Izdatel'stvo MGU. (In Russian)
- Kuz'min, A. G., 2003. *The Beginning of Rus'. Secrets of the Birth of the Rus' People*. Moskva: Altejsa. (In Russian)
- Life of Stefan Surozhsky. Text and translations. In: Yu. M., Mogarychev, A. V., Sazanov, E. V., Stepanova and A. K., Shaposhnikov. *The life of Stefan Surozhsky in the context of the history of the Crimea in the iconoclast*. pp.11–76. (In Russian)
- Litavrin, G. G., 1967. *History of Byzantium, 2*. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Litavrin, G. G., 2000. *Byzantium, Bulgaria, Ancient Rus' (IX-early XII centuries)*. Sankt-Peterburg: Aleteja. (In Russian)
- Ljapushkin, I. I., 1958. Monuments of Saltovskaya culture in the Don basin. *Materials and research on archaeologists of the USSR*, 62, pp.85–150. (In Russian)
- Ljapushkin, I. I., 1961. Dnieper forest-steppe Left Bank in the Iron Age. *Materials and research on the archeology of the USSR*, 104. Moskva–Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. (In Russian)
- Lovmjan'skij, G., 1985. *Rus' and the Normans*. Moskva: Progress. (In Russian)
- Marguart, J., 1903. *East European and East Asian Forays: Ethnological and Historical-Topographical Studies on the History of the 9th and 10th Centuries*. Leipzig.
- Mel'nikova, E. A., 2009. *King Alfred's "Orosium". Ancient Rus' in the light of foreign sources*, 5. Moskva: Russkij Fond Sodejstvija Obrazovaniju i Nauke. (In Russian)
- Merpert, N. Ja., 1951. On the genesis of Saltov culture. *Brief reports of the Institute of the History of Material Culture*, 36. (In Russian)
- Moroshkin, F. L., 1842. *Historical and critical studies about the Rus' and the Slavs*. SPb: tipografija K. Vingebera. (In Russian)
- Nasonov, A. N., 1951. "Rus' land" and the formation of the territory of the Old Rus' state. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. (In Russian)
- Nazarenko, A. V., 1980. About the name "Rus'" in German sources. *Questions of linguistics*, 5, pp.40–57. (In Russian)
- Nazarenko, A. V., 1984. The name "Rus'" and its derivatives in German acts (IX–XIV centuries). In: *The oldest states in the USSR. Materials and research. 1982*. Moskva: Nauka, pp.86–129. (In Russian)
- Nazarenko, A. V., 1993. *German Latin sources of the IX–XI centuries*. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Nazarenko, A. V., 1993. *German Latin sources of the IX–XI centuries. Texts, translation, commentary*. Moskva: Nauka. (In Russian)

- Nazarenko, A. V., 2001. About the most ancient mentions of Rus' in Western European texts. In: A. V., Nazarenko, *Ancient Rus' on International Ways*. Moskva: Jazyki russkoj kul'tury, pp.11–50. (In Russian)
- Niderle, L., 1956. *Slavic antiquities*. Translated from the Czech by T. Kovaleva and M. Khazanova. Moskva: Izdatel'stvo inostranoj literatury. (In Russian)
- Nosov, E. N., 1990. *Novgorod (Rurikov) settlement*. Leningrad: Nauka. (In Russian)
- Novosel'cev, A. P., 1967. *Eastern sources on the Eastern Slavs and Rus' of the VI–IX centuries. The ancient Rus' state and its international significance*. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Novosel'cev, A. P., 1986. Hudud al-Alam as a source on the countries and cities of Eastern Europe. *History of the USSR*, 5. pp.90–103. (In Russian)
- Novosel'cev, A. P., 1990. *The Khazar state and its role in the history of Eastern Europe and the Caucasus*. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Novosel'cev, A. P., 1993. The “world of history” or the myth of history? *Questions of history*, 1. (In Russian)
- Novosel'cev, A. P., 2000. Arab geographer of the ninth century. Ibn Hordadbeh on Eastern Europe. *The oldest states of Eastern Europe*, 1998. Moskva. (In Russian)
- Novosel'cev, A. P., Pashuto, V. T., Cherepnin, L. V. and other, 1965. *The ancient Rus' state and its international significance*. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Paul', A., 2016. Baltic Slavs from Rerik to Starigard. Translation from German. I. V. Dyakonov. Moskva: Knizhnyy mir. Електронна бібліотека. Доступно: books-burg.net/book.php [Accessed August 29, 2020] (In Russian)
- Petruhin, V. Ja., 2001. Rus' Kaganate, Scandinavians and Southern Rus': medieval tradition and stereotypes of modern historiography. In: *The oldest states of Eastern Europe*. 1999. Moskva: Vostochnaja literatura RAN, pp.127–142. (In Russian)
- Pigulevskaja, N. V., 1952. The name Rus' in a Syrian source of the 6th century. In: *Academician Boris Dmitrievich Grekov on his seventieth birthday*. Moskva: Nauka, pp.42–48.
- Pletneva, S. A., 1986. *Khazars*. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Pricak, O. I., 1991. Origin of the name Rus' / Ros. *Linguistic issues*, 6. (In Russian)
- Pricak, O., 1997 *Origin of Rus'*, 1. Kyiv: Oberehy. (In Ukrainian)
- Procopius of Caesarea, 1950. *War with the Goths*. Translated from Greek S. P. Kondratyeva. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Rybakov, B. A., 1953. Ancient Rus' (On the question of the formation of the core of the Rus' nationality). *Soviet archeology*, 17. Moskva. (In Russian)
- Rybakov, B. A., 1953. On the question of the role of the Khazar Khaganate in the history of Rus'. *Slavic Archeology*, 18, pp.128–150
- Rybakov, B. A., 1982. *Kiev Rus' and the Rus' principalities of the XII–XIII centuries*. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Rybakov, B. A., 1984. *The world of history. The early centuries of Rus' history*. Moskva: Molodaja gvardija. (In Russian)
- Saharov, A., 1980. *Diplomacy of Ancient Rus'. 9th–first half of the 10th century*. Moskva: Mysl'. (In Russian)
- Sedov, V. V., 1995. *Slavs in the early Middle Ages*. Moskva: Institut arheologi RAN. (In Russian)

- Sedov, V. V., 2002. *Slavs. Historical and archaeological research*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury. (In Russian)
- Shahmatov, A. A., 1904. *Legend about the vocation of the Varangians*. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk. (In Russian)
- Shahmatov, A. A., 1908. *Searches about the oldest Rus' annalistic vaults*. Sankt-Peterburg: Tipogr. M. A. Aleksandrova. (In Russian)
- Shahmatov, A. A., 1916. *Tale of Bygone Years*. Petrograd: Impertorskaja arheografičeskaja komissija. (In Russian)
- Shaskol'skij, I., 1967. *The question of the origin of the name "Rus'" in modern bourgeois science. Criticism of the latest bourgeois historiography*. Lenigrad: Nauka. (In Russian)
- Shchodra, O., 2017. "Where did the Rus' land come from?": History and modern discussions about the origin of Rus in Rus' historiography. *Bulletin of Lviv University. The series is historical. Special issue dedicated to the 60th anniversary of Professor O. Sukhoi*, pp.235–254. (In Ukrainian)
- Shchodra, O., 2019. Between Normanism and Antinormanism: the problem of the origin of Rus' in the light of written sources. *Scientific notebooks of the historical faculty of Ivan Franko National University of Lviv*, 19–20. L'viv, pp.115–139. (In Ukrainian)
- Simokatta Theophylact, 1995. History. In: *The collection of the oldest written information about the Slavs*, 2. Moskva: Vostochnaja literatura. (In Russian)
- Sturluson, S., 1980. *The circle of the earth. The saga of Olaf, the son of Tryggvi*. [online] Moskva: Nauka. Avialable at: <http://norroen.info/src/konung/heimskringla/olaf-tr/ru.html> [Accessed August 29, 2020]
- Sojer, P., 2006. *Age of the Vikings*. Translated from English A. P. Sanin. Sankt-Peterburg: Evrazija. (In Russian)
- Stender-Petersen A. Das Problem des altesten bysantinisch-rusisch-nordischen bewie-hungen. In: *X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, 3. Roma, pp.165–187.
- Tacit P. K. About the origin of the Germans and the location of Germany. In: P. K., Tacitus. *Compositions in 2 volumes*, 1. (In Russian)
- Tacitus Cornelius. Works in two volumes*, 1, 1993. Translated from Latin. and com. A. S. Bobovich. Moskva: Ladomir. Elektronna biblioteka Yakova Krotova. Avialable at: yakov.works/akts/02/01/tacit-01.htm [Accessed August 20, 2020]. (In Russian)
- Teben'kov, M. M., 1894. *The origin of Rus'*. Tiflis: Tipografija "Kavkaz". (In Russian)
- The siege of Constantinople by the Scythians, who are Russians, and the campaign of Emperor Heraclius in Persia, 1900. In: *Collection of materials to describe the localities and tribes of the Caucasus*, 27. Tiflis: Tipografija K. Kozlovs'kogo i M. Martirosianca, s.1–64.
- The Tale of Bygone Years*, 2012. Translation from Old Russian by D. S. Likhachev and O. V. Tvorogov. Sankt-Peterburg: Vita Nova
- Theophanes the Confessor, 1995. World chronicle from 284 to 813-814. In: *The collection of the oldest written information about the Slavs*, 2. Moskva: Vostochnaya literatura, pp.248–257. (In Russian)
- Tihomirov, M. N., 1947. The origin of the name "Rus'" and "Rus' land". *Soviet ethnography*, 6–7, pp.60–81. (In Russian)
- Tihomirov, M. N., 1962. The beginning of the Rus' land. *Voprosy istorii*, 9, pp.41–43. (In Russian)

- Tolochko, P. P., 1996. *Kiev Rus'*. Kyiv: Abrys. (In Ukrainian)
- Tolochko, P. P., 1997. Traditions of state and political development in Ukraine. In: P. P., Tolochko. *From Rus' to Ukraine*. Kyiv: Abrys. pp.35–36. (In Ukrainian)
- Tomsen, V., 1891. *The beginning of the Rus' state*. Moskva: Universitetskaja tipografija. (In Russian)
- Tomsen, V., 1955. *The beginning of the Rus' state*. (In Russian)
- Trubachev, O. N., 1997. *In search of unity. A philologist's view of the problem of the origins of Rus'*. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Vasil'evskij, V. G., 1888. *Ancient trade of Kiev with Regensburg Journal of the Ministry of Public Education*, 257. (In Russian)
- Vasil'evskij, V. G., 1893. Lives of Sts. George Amastridsky and Stefan Surozhsky. In: *Rus'-Byzantine studies*, 2. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Imperatorskoj Akademii Nauk. (In Russian)
- Vilkul, T. L., 2015. *Chronicle and chronograph. Studies in textology of the pre-Mongol Kyiv chronicle*. Kyiv: Instytut istoriyi NAN Ukrayiny. (In Ukrainian)
- Vinnikov, A. Z. and Pletneva, S. A., 1998. *On the northern borders of the Khazar Kaganate. Mayack settlement*. Voronezh: Izdatel'stvo Voronezhskogo universiteta. (In Russian)
- Vojtovych, L. V., 2010. Eternal discussions around the ethnonym Rus'. *Archaeological research of Lviv University*, 13. L'viv. (In Ukrainian)
- Vojtovych, L. V., 2011. *Galician-Volyn sketches*. Bila Cerkva: Vydavec" Oleksandr Pshonkivs"kyj. (In Ukrainian)
- Zabelin, I. E., 1876. *History of Rus' life from ancient times*, 1. Moskva: Tipografija Gracheva. (In Russian)

THE EMPIRE OF RUS': PREHISTORY AND THE BEGINNINGS OF FORMATION

Olha SHCHODRA

*Ivan Franko National University in Lviv
1, Universytetska Str., Lviv, 79000
Department of Ancient History of Ukraine and Archival Studies*

Abstract

Background: The article attempts to study the processes of political consolidation of Slavic tribes in the IV–VIII centuries, to establish the main factors that influenced the formation of the early Slavic states; trace the prehistory of Rus' and determine the beginnings of the Rus' empire.

Purpose: To identify a set of medieval sources for studying the history of the early Slavic states, to analyze the information of medieval writers about the Slavs and Rus' people, their early state formations and titles of rulers to help establish the nature and degree of state-building processes.

Analysis of written sources shows that the first reports of the early Slavic states appear in the Byzantine chronicles in the VI century during the era of the Great Mi-

gration, when large-scale migration in the Balkans formed large Slavic regions and Slavic expansion was a serious threat to the territories of the empire. Arab authors begin to mention the Slavs and Rus' people later, in the VII–VIII centuries, during the beginning of Arab expansion within Byzantium and the development of international trade between Europe and the Arab East in which the Slavs played a leading role. According to sources the formation of Rus' in southern Eastern Europe was preceded by the formation of large military-political associations of the Slavs - the unions of the Ants and Dulibs, Greater Croatia. Here as in the Baltic Pomerania and the Danube, they originated in the Slavic areas through which international trade routes passed. International trade contributed to the development of cities, strengthened the process of political consolidation and became an important factor in the formation of the early Slavic states and the formation of the Rus' empire. Its territorial core was the Middle Dnieper region through which passed the routes connecting the north and south of the continent, as well as the transcontinental trade route between the European West and the Arab East. The establishment of control over water and land international routes was the main reason for the expansion of the Rus' people which resulted in the formation of the largest European empire in the Middle Ages.

Keywords: migrations of the Slavs, early Slavic states, the Ant Union, the Dulib Union, international trade routes, Rus' people, Rus' empire.